

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΚΩΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ.¹

Μέ την εύκαιρία της έκδοσης μέρους από τά φιλοσοφικά έργα του κερκυραίου φιλοσόφου Π. Βράϊλα - Ἀρμένη², διαπίστωσα τή συχνότητα ἀναφορῶν του στή σκωτική φιλοσοφία καί εἰδικότερα στούς ἐκπροσώπους τῆς σχολῆς τοῦ κοινοῦ νοῦ Thomas Reid καί Dugald Stewart, σχολῆς πού προέκυψε ἀπό ἀντίδραση στό σκεπτικισμό τοῦ Hume καί ἀποτέλεσε, κατά τή διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, τό κυρίαρχο φιλοσοφικό κίνημα στή Σκωτία. Τό γεγονός αὐτό μέ παρακίνησε σέ ἀναζήτηση τῶν πηγῶν τοῦ Βράϊλα, ἀλλά καί, γενικότερα, στή μελέτη τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας οἱ σχέσεις μέ τή νεοελληνική φιλοσοφία δέν ἔχουν γίνει ἀκόμη ἀντικείμενο διεξοδικῆς μελέτης.

Στο πλαίσιο τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν διερευνῶνται ἐδῶ οἱ σχέσεις τριῶν νεοελλήνων φιλοσόφων μέ τή σκωτική φιλοσοφία σέ συσχετισμό ὅμως μέ τή γενικότερη ἐξάρτηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τους ἀπό τά εὐρωπαϊκά ρεύματα τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, ἐξετάζονται ὁ Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865), ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1770-1855) καί ὁ Πέτρος Βράϊλας - Ἀρμένης (1812-1884), ἔλληνες στοχαστές πού χρημάτισαν καθηγητές τῆς φιλοσοφίας στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία καί οἱ ὁποῖοι μετέφεραν στά Ἑπτάνησα νέες τάσεις, πού εἶχαν ἐμφανισθεῖ στήν περιοχή τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως τῆς Δ. Εὐρώπης κατά τήν ἐποχή τῆς πνευματικῆς τους δραστηριότητος.

Οἱ πληροφορίες γιά τοὺς τρεῖς αὐτοὺς διανοητές καί τό φιλοσοφικό τους γενικά προβληματισμό δέν εἶναι πάντοτε ὁμοιογενοῦς ποιότητας. Γιά τόν Πίκκολο ὑπάρχουν ἔμμεσες πηγές· γιά τόν Βάμβα προσφέρεται ἄμεσα ἡ συγγραφική του δημιουργία, ἡ ὁποία συνίσταται κυρίως ἀπό ἐρανίσματα καί περιληπτικές συμπτύξεις ξένων συγγραμμάτων. Ἡ συγγραφική, ὥστόσο, προσφορά τοῦ Βράϊλα ἐμφανίζεται μέ τέτοιο συστηματικό τρόπο, ὥστε νά ἐπιτρέπει τήν ἐξαγωγή τοῦ συμπεράσματος ὅτι οἱ δύο πρῶτοι στοχαστές ἐνδιαφέρθηκαν κυρίως γιά τή «μετακένωση» ἰδεῶν, ἐνῶ ὁ Βράϊλας, παράλληλα πρός αὐτό³,

1. Μιά πρώτη μορφή τῆς παραπάνω μελέτης ἀποτέλεσε τό θέμα ἀνακοίνωσης πού ἔγινε, στά πλαίσια τοῦ Συνεδρίου τῆς «Κερκυραϊκῆς Ἑβδομάδας '82», στήν Κέρκυρα (20-25 Ἀπρίλη, 1982).

2. Π8. Π. Βράϊλα-Ἀρμένη, Φιλοσοφικά ἔργα, *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*, τ. 4Α, Ἀθήναι, 1973, 518 σσ., καί τ. 4Β, Ἀθήναι, 1974, 402 σσ. (ἐπιμ. ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη).

3. Π8. λ.χ. Π. Βράϊλα-Ἀρμένη, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος κατά Α. Fouillée (*Corpus*, τ. 5, 1978, ἐπιμ. ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Θ. Ἀναστασοπούλου, σ. 45): «Ὅπως νοήσωμεν ἐντελῶς τά ἔργα τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἐπὶ πολύ εἰσέτι θέλωμεν ἔχει ἀνάγκην ξένων βοηθημάτων...».

καί γιά τήν κριτική καί τήν αξιολόγηση τών φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἰδιοτυπία αὐτή, ἡ συνεξέταση τῶν τριῶν αὐτῶν στοχαστῶν ἐπιβάλλεται ἀπό τή διαπίστωση ὅτι παρέμειναν καί σπουδασαν στό Παρίσι στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐποχή πού ἡ διδασκαλία τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας εἶχε εἰσαχθεῖ ἐπίσημα στό κολλέγια καί στό Πανεπιστήμια τῆς Γαλλίας.

Τίς ἀρχές τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, μέσω τῶν γαλλικῶν τῆς προσεγγίσεων, οἱ πῶ πάνω στοχαστές κατέστησαν γνωστές στήν ἐπτανησιακή νεολαία καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς τό διδακτικό καί συγγραφικό τους ἔργο πρέπει νά κριθεῖ στό πλαίσιο πρόσληψης, ἀφομοίωσης καί ἀξιοποίησης τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας στό Ἑπτάνησα. Οἱ στοχαστές αὐτοί, φορεῖς ἐνός φιλελεύθερου συντηρητισμοῦ, προσπάθησαν, συνδυάζοντας τήν ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση μέ τίς θεωρητικές ἀναζητήσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς διανόησης, νά διαμορφώσουν μία φιλοσοφία ἐξαιρετικά διαλλακτική καί ἀπό θρησκευτική ἄποψη ὑγιή. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ στάση τους αὐτή ὑπαγορεύθηκε ἀπό τίς κοινωνικοπολιτικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς καί ὀφείλεται κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος στίς εὐρωπαϊκές σπουδές τους ἀλλά καί στήν προσπάθειά τους νά ἐναρμονίσουν τίς ἐθνικές τους προσδοκίες μέ τό πολιτικό καθεστῶς πού ἐπικρατοῦσε τότε στό Ἑπτάνησα⁴.

Στό σημεῖο αὐτό ἀρμόζει νά διευκρινίσουμε ὅτι ἡ ἑλληνική πρόσληψη τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας ἐπιβάλλεται νά ἐξετασθεῖ, ἀφενός κάτω ἀπό τό πρῶτο τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν καί σέ ἕνα εὐρύτατο πλαίσιο ἰδεολογικῶν ἀλληλεπιδράσεων, καί, ἀφετέρου σέ ἕνα στενότερο, ἐκεῖνο δηλαδή τῆς ἑλληνικῆς διανόησης τοῦ 18ου καί τοῦ 19ου αἰῶνα. Κατά τήν περίοδο αὐτή σημειώθηκε, πράγματι, μιᾷ ἀναγεννητικῆς πορείας τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος, πού ἀφοροῦσε τήν κατανόηση, μεταλαμπάδευση καί ἀξιοποίηση ἰδεῶν πού εἰσέρρεαν στόν ἑλληνικό χώρο ἀπό τίς εὐρωπαϊκές χώρες, κυρίως μέσω τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων, οἱ ὅποιοι «φωτισμένοι», ἐπέστρεφαν στήν Ἑλλάδα καί ἀφιερώνονταν σέ διδακτικό, συγγραφικό ἢ μεταφραστικό ἔργο, στοχεύοντας στήν ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν νεοελλήνων⁵.

Ὡστόσο, τό πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν φιλοσόφων, πού ἐξετάζονται ἐδῶ, μέ τή σκωτική φιλοσοφία καί συγκεκριμένα μέ τήν εἰδικότερή της ἄποψη, πού ὀνομάσθηκε φιλοσοφία τοῦ κοιντοῦ νοῦ, προϋποθέτει ὀρισμένα ἐρωτήματα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, τά ὅποια εἶναι δυνατό νά διατυπωθοῦν μέ τήν ἀκόλουθη μορφή:

4. Πθ. γενικά Π. Νούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικές διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1981, Εἰσαγωγή.

5. Πθ. G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*, ἑλλην. μετφρ. ὑπό Φ. Βώρου, Ἀθήνα, Κέντρο Ἑρέυνας καί Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, (Σειρά Γ': Μεταφράσεις), 1977.

- (1) Ἀπό ποιά φιλοσοφικά ρεύματα, ιδιαίτερα, ἐπηρεάσθηκαν καί σέ ποιούς φιλοσόφους μαθήτευσαν οἱ Ἕλληνες στοχαστές· ἀκόμη σέ ποιά σημεῖα ἀκολούθησαν τή διδασκαλία καθενός ἀπ' αὐτούς;
- (2) Κάτω ἀπό ποιές συνθήκες κυκλοφοροῦσε στήν ἐποχή τους τό ἑλληνικό φιλοσοφικό βιβλίον, μέ ποιά κριτήρια ὁ καθένας ἀπό τοὺς τρεῖς στοχαστές μετέφραζε ἢ παρέφραζε, καί μέ ποιοῦ πνεῦμα προλόγιζε ἕνα φιλοσοφικό ἔργο⁶; Μέ τό ἐρώτημα αὐτό συνδέεται μερικά τό θέμα πού σχετίζεται καί μέ τή θέση πού αὐτοὶ ἔλαβαν ἀπέναντι στό γλωσσικό ζήτημα τῆς ἐποχῆς τους.
- (3) Σέ τί συνίσταται, τέλος, ἡ φιλοσοφική προσφορά τοῦ καθενός τους σέ σχέση μέ τή μερική ἐξάρτησή τους ἀπό τίς ἀρχές τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας καί στό πλαίσιο τῆς λειτουργίας τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας;

Γιά νά δοθεῖ ὅμως ἀπάντηση στά ἐρωτήματα αὐτά εἶναι σκόπιμο νά προηγηθεῖ μιά σύντομη ἀναφορά στή διάδοση πού εἶχε ἡ σκωτική φιλοσοφία στή μετεπαναστατική Γαλλία καί στήν ἀπήχηση πού ἡ ἴδια εἶχε στούς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους τοῦ πρώιμου 19ου αἰώνα. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρῶτος ὁ Pièrre-Paul Royer-Collard, ἀπό τήν θέση τοῦ καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στή Faculté de lettres τοῦ Παρισιοῦ (1810-13), εἰσηγήθηκε τή φιλοσοφία αὐτή στή γαλλική διάνοηση, κυρίως, μέσω τῶν ἀναφορῶν του στό ἔργο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ κοινοῦ νοῦ Thomas Reid⁷. Ὁ πνευματοκρατικός χαρακτήρας τῆς τελευταίας, πού τήν συνέδεε ἔτσι μέ τήν καρτεσιανή φιλοσοφία, χρησίμευσε σ' αὐτόν γιά τήν ἀντίκρουση τῆς αἰσθησιοκρατίας τοῦ Condillac⁸. Προηγήθηκε, βέβαια, ἕνας κύκλος στοχαστῶν μυημένων ἢ τουλάχιστον ἐνημερωμένων στή σκωτική φιλοσοφία, πού ἰδεολογικά ἀποδέχονταν τίς ἀρχές τῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς συγκαταλέγεται ὁ Degérando, ὁ ὁποῖος, ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, συνιστοῦσε στούς γάλλους φιλοσόφους νά ἀκολουθήσουν τήν ἐπαγωγική μέθοδο τῶν σκώτων στοχαστῶν Shaftesbury, Hutcheson, Reid, Oswald, Beattie, Ferguson, Smith καί Stewart, γιά νά πετύχουν μέ αὐτό τόν τρόπο τήν ἀνανέωση τοῦ γαλλικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ⁹. Ἀνάλογη θέση ἀπέναντι στή σκωτική φιλοσοφία ἔλαβε ὁ Pièrre Prévost, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας στή Γενεύη, πού εἶχε μάλιστα

6. Π6. Π. Νούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 26 κ. ἐξ.

7. Π6. P.-P. Royer-Collard, *Fragments de leçons en Oeuvres Complètes de Thomas Reid*, ἐκδ. ὑπό Th. Jouffroy, 6 τόμ., Paris, Sautet, 1828-1836, τ. 3 καί 4. Π6. ἐπίσης P.-P. Royer-Collard, *Les fragments philosophiques...*, recueillis par A. Schimberg, Paris, Alcan, 1913.

8. E. Boutroux, «De l'influence de la philosophie écossaise sur la philosophie française», *Transactions of Franco-Scottish Society*, 1897, σσ. 16-36.

9. Αὐτ., σ. 20.

μεταφράσει έργα τῶν Smith καὶ Dugald Stewart¹⁰ καὶ εἶχε δεχθεῖ, ἐκτός ἄλλων, καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Tracy καὶ τοῦ Condillac.

Σέ ἄμεση, ὥστόσο, καὶ καίρια συνάρτηση μέ τὴ πρόσληψη τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας στό χωρὸ καὶ στό χρόνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει βρίσκονται ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ V. Cousin, ὁ ὁποῖος, μολονότι ἀρχικὰ ὀπαδὸς τῆς αἰσθησιοκρατίας τοῦ Condillac, ἀσπάσθηκε ἀργότερα τὶς ἀρχές καὶ τὴ μέθοδο τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Royer - Collard, τὸν ὁποῖο καὶ διαδέχθηκε στὴν École Normale τὸ 1815. Ὁ ἴδιος ἀφιέρωσε τὶς παραδόσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1819-20¹¹ στὶς κύριες συνιστώσες τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, δίνοντας ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν ἀνάλυση καὶ στὴν κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Reid καὶ τοῦ Stewart. Ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1817-18, ἄλλωστε, ὅπως διατυπώθηκαν στό ἔργο του *Du vrai, du beau et du bien*¹², διαφαίνεται ἡ ἰδεολογικὴ συγγένεια τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Cousin μέ τούς σκώτους φιλοσόφους.

Ἡ συμπάθεια τοῦ Cousin στὴ φιλοσοφία αὐτὴ δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἔντονο πνευματοκρατικὸ χαρακτῆρα τῆς δικῆς του φιλοσοφίας, χαρακτῆρα πού ὁ ἴδιος παραδεχόταν ὡς τὴν κύρια συνιστώσα τοῦ συστήματός του, ἂν καὶ αὐτὸ συνήθως θεωρεῖται ὡς καθαρὰ ἐκλεκτικὸ¹³. Ὁ Cousin εἶδε τὴ σκωτικὴ φιλοσοφία ὡς γέφυρα, πού ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἐμπειροκρατία τοῦ Locke στὴν καντιανὴ φιλοσοφία, γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θέση τοῦ Conseil Royal de l' Instruction Publique εἰσηγήθηκε τὴν εἰσαγωγή της στό γαλλικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα¹⁴. Μέ τὴν ἐπίσημη εἰσαγωγή της στά γαλλικὰ κολλέγια καὶ

10. Ὁ Pierre Prévost μετέφρασε τὰ ἔργα τοῦ A. Smith, *Essais philosophiques* (1797) καὶ τοῦ Dugald Stewart, *Elements de la philosophie de l' esprit humain*, Genève, 3 τόμ., (1808-25. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Stewart, μετέφρασε καὶ ὁ L. Peisse, 3 τόμ., Paris, 1843-45). Παράλληλα στό ἔργο του, *Essais de philosophie* (1813) ὁ Prévost ἐκφραζόταν ἐπαινετικά γιὰ τὴ σκωτικὴ σχολή, τὴν ὁποία παρουσίαζε ὡς ἐντολοδόχο τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου τοῦ Bacon στὴν ἐφαρμογὴ της γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

11. V. Cousin, *Cours d' histoire de la philosophie morale au XVIIIe siècle* (1819-1820), Paris, 1840 καὶ Τοῦ Αὐτοῦ, *La philosophie écossaise*, 3η ἐκδ., Paris, Librairie Nouvelle, 1857.

12. V. Cousin, *Du vrai, du beau et du bien*, 6η ἐκδ., Paris, Didier, 1858, Εἰσαγ.

13. Ὁ ἐκλεκτικισμός, ἄλλωστε, στόχευε στό νὰ συμφιλιώσει τὸν ἐμπειρισμὸ μέ τὸν ὀρθολογισμὸ. Αὐτὸ διαφαίνεται στὸν ὀρισμὸ τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ κινήματος, πού δίνει ὁ Damiron, σύμφωνα μέ τὸν ὁποῖο: «L' eclectisme ne procède ni de la sensation, ni de la révélation, quoiqu'il reconnaisse l'une et l'autre, et les apprécie à leur valeur; il procède de la conscience ou de la connaissance de l'homme, et en déduit par la raison une théorie philosophique qui complète ou éclaircit les deux systèmes entre lesquels il se porte médiateur. Il ne récusé pas les sens, mais il ne les croit qu'en ce qui les regarde; il ne rejette pas l' autorité, mais il ne l' admet que dans ses limites... Prendre en soi son premier principe, y joindre avec critique les principes que peuvent fournir la sensation et la révélation, telle lui paraît devoir être la méthode de philosophie». Πβ. Ph. Damiron, *Essai sur l' histoire de la philosophie en France au XIXe siècle*, Paris, Hachette, 2 τόμ., 3η ἐκδ., 1834, τ. 1, σσ. 24-25.

14. Ὁ ἴδιος, ἀναφερόμενος στὴ σκωτικὴ φιλοσοφία, ἔγραφε χαρακτηριστικά: «ἡ

Πανεπιστήμια ή φιλοσοφία αυτή ξεσήκωνε συνειδήσεις για αρκετό χρονικό διάστημα, αφού διδασκόταν από τό 1816 μέχρι και τό 1870¹⁵. Τή στάση τοῦ Cousin ἀπέναντι στή σκωτική φιλοσοφία δικαιολογεῖ ἐν μέρει ἡ ἀντίληψη αὐτοῦ ὅτι ὁ 18ος αἰώνας ὑπῆρξε «ἐποχή τῆς κριτικῆς καί τῆς κατάλυσης» καί ἐν μέρει ἡ ἐπιθυμία του, ἀφενός νά ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη σέ μιά κοινωνία πού δοκιμαζόταν ἀπό πολιτική καί κοινωνική ἀστάθεια γιά πολλά χρόνια, καί ἀφετέρου ἡ προσδοκία του νά ἀποβεῖ ὁ 19ος αἰώνας «ἐποχή ἔλλογης ἀναδόμησης»¹⁶. Ἡ προτίμηση, ἄλλωστε, τοῦ Cousin στή σκωτική φιλοσοφία εἶναι θεμιτό νά κριθεῖ στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς τοῦ ἴδιου καί τῶν ὁπαδῶν του κατά τοῦ θετικισμοῦ τοῦ A. Comte καί τῶν ἄλλων ὑλοκρατικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς, πού θεωρήθηκαν ἀπ' αὐτόν ὡς ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός τῆς φιλοσοφίας, πού ἀπειλοῦσε τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις, τίς σχετικές μέ τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καί τήν ἐλευθερία τῆς βούλησης¹⁷.

Ἐνῶ, ὅμως ὁ Cousin ἀπομακρυνόταν σταδιακά ἀπό τίς ἀρχές τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, γιά νά καταλήξει, μέσω τοῦ Kant καί τοῦ Fichte, σέ πλατωνικές καί πλωτινικές θεωρήσεις, ὁ μαθητής του Th. Jouffroy ἀνακάλυπτε τή θεωρητική της ὑπεροχή ἀπέναντι σέ ἄλλα φιλοσοφικά συστήματα καί μετέφραζε τά ἔργα τοῦ Reid καί τοῦ Stewart, προλογίζοντας αὐτά μέ ἐκτενεῖς εἰσαγωγές¹⁸. Ὁ ἴδιος ὁ Jouffroy, στήν προσπάθειά του νά ἐρμηνεύσει τήν ἀπήχηση πού εἶχε στή Γαλλία ἡ σκωτική φιλοσοφία, ἀκόμη καί μεταξύ τῶν ἐκπροσώπων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ὑποστήριξε ὅτι αὐτό ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτή στηριζόταν στίς ἀρχές τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος πέρα ἀπό πολιτικές ἢ ἰδεολογικές διαμάχες καί διαφωνίες, ἐγγυᾶται τήν

σκωτική φιλοσοφία εἰσῆλθε στά Πανεπιστήμια, διαδόθηκε μεταξύ τῶν κληρικῶν καί τῶν λαϊκῶν, τῶν ἐγγραμμάτων καί τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, καί μολονότι δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ κίνημα τόσο εὐρύ, ὅσο ἡ γερμανική φιλοσοφία, εἶχε παρόμοια ἀποτελέσματα μ' αὐτή, ἄν καί σέ μικρότερη κλίμακα». Π6. V. Cousin, *Cours de l'histoire de la philosophie moderne, leçons de 1815 à 1820* (1841-46), 5 τόμ., νέα ἐκδ., Paris, 1846-47, τ. 4, σ. 645.

15. J. Seth, *English Philosophy and Schools of Philosophy*, London and Dent, 1925. Π6. ἐπίσης V. Cousin, *Philosophie écossaise*, 4η ἐκδ., Paris, 1864, Avertissement, καί *Manuel de Philosophie par A. H. Matthiae*, traduit de l' allemand sur la troisième édition par M. H. Poret, Paris, 1837.

16. Π6. W. M. Simon, «The "two cultures" in Nineteenth Century France: Victor Cousin and Auguste Comte», *Journal of the History of Ideas*, 26 (1965), σσ. 45-48, ἰδίᾳ σ. 45, καί V. Cousin, *Du vrai, du beau et du bien*, ἐνθ' ἄν., σ. 9. Γιά τήν προσφορά τοῦ Cousin καί τήν ἐκτίμηση πού αὐτός ἔτρεφε πρὸς τή σκωτική φιλοσοφία γράφει χαρακτηριστικά ὁ J. McCosh (*The Scottish Philosophy*, G. Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1966, σ. 1): «The best history of the Scottish Philosophy is by a Frenchman ... Cousin has a thorough appreciation of the excellencies of Scottish metaphysicians and when he finds faults, his criticisms are always worthy of being considered».

17. Π6. E. Caro, *M. Littre et le positivisme*, Paris, 1883, σσ. 215, 221 καί 136-137.

18. Π6. *Oeuvres Complètes de Thomas Reid*, traduits de l' anglais par Th. Jouffroy, ἐνθ' ἄν., καί *Oeuvres de Dugald Stewart*, traduits de l' anglais par Th. Jouffroy, 5 τόμ., Bruxelles, 1839.

ομοφωνία μεταξύ των ανθρώπων και την ύπαρξη μιάς κοινής λογικής. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι η σκωτική φιλοσοφία έγινε ευνόικα αποδεκτή στη μετεπαναστατική Γαλλία, έπειδή διαπνεόταν από ένα μετριοπαθή φιλελευθερισμό, πού μέ τή βοήθειά του ήταν δυνατό, όπως παρατηρεί ό Jouffroy, νά μετριάσθουν οι έξτρεμιστικές απόψεις νέων ιδεολογιών, πού απέβλεπαν σέ μιά μονόπλευρη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση¹⁹. "Ενας άλλος όμως λόγος πού συντέλεσε στη διάδοση τής σκωτικής φιλοσοφίας στη Γαλλία υπήρξε ό στενός πολιτικός και πολιτιστικός δεσμός τής Γαλλίας και τής Σκωτίας²⁰, πού ένισχυόταν από τήν κοινή αντίθεσή τους στην άγγλική ήγεμονία. Φορείς άνάλογων αντίληψεων μέ αυτές του Jouffroy φαίνεται ότι είναι ό Ch. de Rémusat²¹, ό A. Garnier²², και ό Fr. Thurot²³ ό τελευταίος, έκφράζοντας ένα άλλο είδος έκλεκτικισμού από έκείνο του Cousin, έμπνέεται τόσο από τίς φιλοσοφικές θέσεις των Bacon, Locke, Condillac, Cabanis και Tracy όσο και από τή φιλοσοφία του Reid και των άλλων σκώτων στοχαστών²⁴. Ωστόσο, τό ένδιαφέρον τής γαλλικής διανόησης άπέναντι στη σκωτική φιλοσοφία, θά άτονίσει σιγά-σιγά, άκολουθώντας, πιθανότατα, τή σταθερή πτώση του έκλεκτικισμού του Cousin, πού δύνει όριστικά μέσα στό δεύτερο μισό του αιώνα²⁴. Αδιάψευστο,

19. Cit. έν. G. E. Davie, *The Democratic Intellect. Scotland and her Universities in the Nineteenth Century*, Edinburgh, The University Press, σ. 256.

20. Τή διακίνηση ιδεών μεταξύ των δύο χωρών διαπιστώνουμε και από τό γεγονός ότι έργα των κυριότερων έκπρωσώπων τής γαλλικής έκλεκτικής σχολής μεταφράσθηκαν και έκδόθηκαν στό Έδιμβούργο. Π8. V. Cousin, *Lectures on the True, the Beautiful and the Good*, Edinburgh — New York, (1854), μετφ. υπό O. W. Wight και έπιμ. υπό Sir. W. Hamilton, και T. Jouffroy, *Essays (on the Scepticism of the Present Age, the Faculties of the Human Soul, Good and Evil, How Dogmas Come to an End, the Sorbonne and the Philosophers, Eclecticism in Morals, and on Philosophy and Common Sense)*, μετφφ. υπό G. Ripley, Edinburgh, Th. Clark, 1834.

21. Π8. Ch. de Rémusat, *L'Écosse depuis la fin du XVIIe siècle et la philosophie de Hamilton*, έν *Revue des Deux Mondes*, Paris, 12 (1856), σσ. 465 κ. έξ. Του Αύτου, *Essais de philosophie*, 2 τόμ., Paris, 1842. Για τή φιλοσοφία του Reid ό Rémusat χαρακτηριστικά άναφέρει (αύτ., τ. 1, σ. 250): «La philosophie de Reid nous paraît un des plus beaux résultats de la méthode psychologique. Plus approfondie, mieux ordonnée, elle peut devenir plus systématique et plus complète; elle peut donner à l'observation une forme plus rationnelle. Sans doute elle n'est pas toute la vérité philosophique; mais dans son ensemble elle est vraie et nous croyons qu'elle doit être considérée par les écoles modernes comme la philosophie élémentaire de l'esprit humain».

22. A. Garnier, *Critique de la philosophie de Th. Reid*, Paris, 1840.

23. Ο Thurot μετέφρασε τό έργο του Reid *Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense* (1765) και τμήματα των *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785). Π8. Fr. Thurot, *Oeuvres postumes, leçons de grammaire et de logique. Vie de Reid*, Paris, Hachette, 1837. Άναφορές του στον Reid άνευρίσκονται στό έργο του *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, 2 τόμ., Paris, 1830.

24. Π8. λ.χ. D. Stewart, *Esquisse de Philosophie Morale*, traduit de l'anglais sur la IV édition par Th. Jouffroy, Paris, 1826, και Του Αύτου, *Principii di filosofia morale*, traduzione con note di N. Tommaséo, aggiuntovi una introduzione di T. Jouffroy, Lodi, 1831. A. Smith, *Recherches*

πάντως, δείγμα της απήχησης που είχε η σκωτική φιλοσοφία στην Εύρώπη συνιστούν και οι μεταφράσεις έργων των κυριότερων εκπροσώπων της που κυκλοφορούν σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα²⁵.

Όρισμένως, οι αρχές και η μέθοδος της σκωτικής φιλοσοφίας εντυπωσίασαν πολλούς στοχαστές του 18ου και του 19ου αιώνα, είχαν μάλιστα μεγάλη απήχηση όχι μόνο στον ακαδημαϊκό χώρο της Εύρωπης αλλά και στην Αμερική. Γενικά, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα εκείνοι που ακολουθούσαν στη Μ. Βρετανία την εμπειρική φιλοσοφία του Locke διαχωρίστηκαν σε δύο σχολές, στην αγγλική, στην οποία ανήκουν οι Bolyngbroke, Hartley, Priestley και, εν μέρει, ο Hume, και στη σκωτική, που περιλάμβανε τους σκώτους στοχαστές Fr. Hutcheson, A. Smith, Thomas Reid, James Beattie, James Oswald, A. Campbell, A. Ferguson και Dugald Stewart²⁶. Η σκωτική φιλοσοφία τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ της εμπειριοκρατίας του Locke και της καντιανής φιλοσοφίας, ενώ στο σύνολό της έχει θεωρηθεί ως τό μεταβατικό στάδιο που οδήγησε από τό θεϊσμό του 17ου αιώνα στην πνευματοκρατία του 19ου²⁷. Η φιλοσοφία αυτή διαμορφώθηκε από ήθικολόγους φιλοσόφους, που δέχονταν την ύπαρξη εκ των προτέρων στοιχείων της γνώσης και στήριζαν τη βεβαιότητα για την ύπαρξη του έξωτεरिकού κόσμου σε μία προηγούμενη πίστη, μία πίστη, αν όχι έμφυτη, τουλάχιστον ενστικτώδη, που εξαρτιόταν από την καλοπιστία του Δημιουργού.

Κύρια θέθαια επιδίωξη των σκώτων στοχαστών ήταν η συμφιλίωση του εμπειρισμού μέ τον όρθολογισμό, της φιλοσοφίας μέ την έπιστημη και θά ήταν, ίσως, όρθό νά λεχθεί ότι θεμελίωσαν μία νέα φιλοσοφική παράδοση, που συνιστούσε απάντηση στις σκεπτικιστικές θεωρίες

sur la nature et les causes de la richesse des notions, trad. par Blavet, Paris, 4 τόμ., 1800-1801 (έτέρα υπό Roucher, Neuchatel, 1792· υπό G. Garnier, 5 τόμ., Paris, Agasse, 1802). Τό έργο του J. Beattie, *An Essay on the Nature and Immutability of Truth* (1770), μεταφράστηκε στην όλλανδική, στη γαλλική και στη γερμανική γλώσσα.

25. Η έκλεκτική φιλοσοφία, αν και άντιεπιστημονική, έγινε δεκτή από ένα εύρύτατο κοινό μέ μεγάλο ένθουσιασμό, και αυτό σε μία έποχή καθαρά έπιστημονική, πράγμα που δείχνει τη δυναμικότητα και την άκτινοβολία του Cousin. Έντούτοις, άργότερα, η φιλοσοφία αυτή θά κατακριθεί άκόμη και από τους όπαδούς της. Πθ. λ.χ. τη κριτική του Ravaisson ό όποιος άρνείται τον έκλεκτικισμό του Cousin έν όνόματι των θεωριών των Descartes, Malebranche, Leibniz και Kant. Πθ. F. Ravaisson, *La philosophie en France au XIXe siècle*, 15η έκδ., Paris, 1904, σσ. 33-34. Ένάντια στην έκλεκτική φιλοσοφία στράφηκαν, έπίσης, οι προερχόμενοι από τις τάξεις της Vacherot και Taine. Πθ. Th. Ribot, «Philosophy in France», *Mind*, 2 (1877), σσ. 266 κ. έξ.

26. Πθ. *Oeuvres postumes de M. Fr. Thurot, leçons de grammaire et de logique. Vie de Reid*, Paris, Hachette, 1837, *Εισ.*, σ. XXXI.

27. A. Espinas, «La philosophie en Écosse au XVIIIe siècle et les origines de la philosophie anglaise contemporaine», *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 11 (1881), σσ. 113-132.

του Hume²⁸. Δέ θά ἦταν, ἐξάλλου, ἄστοχο ἡ φιλοσοφία αὐτή νά κριθεῖ στό πλαίσιο μιᾶς κλιμακωμένης προσπάθειας τῶν ἐκπροσώπων της, πού στόχευε στή συμφιλίωση τῆς φιλοσοφίας μέ τή θρησκεία, δεδομένου ὅτι αὐτοί ἀνῆκαν, πρὶν ἀπό τήν ἀνάληψη πανεπιστημιακῶν καθηκόντων, στίς τάξεις τοῦ κλήρου. Γεγονός, πάντως, παραμένει ὅτι οἱ στοχαστές αὐτοί προσπάθησαν, συνδυάζοντας τήν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος μέ τό συντηρητισμό, νά διερευνήσουν τά μεταφυσικά θεμέλια τῆς ἠθικῆς καί τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, καί, χωρίς νά ἀπομακρύνονται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, υἱοθέτησαν τήν ἰδέα τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καί τῆς κοινωνίας²⁹. Ὁ ἔντονος αὐτός θρησκευτικός καί ἠθικός προβληματισμός τους ἐπιδοκιμάσθηκε κυρίως ἀπό τοὺς γάλλους στοχαστές. Αὐτό διακρίνεται στήν ἄποψη τοῦ E. Renan, ὁ ὁποῖος ἐπιδοκίμαζε στή νεότητά του τή φιλοσοφία τοῦ «bon Thomas Reid», ἐπειδὴ αὐτή ὀδηγοῦσε σταθερά διαμέσου τῶν ἀρχῶν της πρὸς τόν Χριστιανισμό³⁰. Ὁ Cousin, ἐξάλλου, κατὰ τοῦ ὁποῖου εἶχαν στραφεῖ τόσο οἱ καθολικοί, πού τόν κατηγοροῦσαν ὡς πανθεϊστή, ὅσο καί οἱ σοσιαλιστικές καί ἀνθρωπιστικές σχολές, πού ἦσαν ἐνάντια στήν κατευθυνόμενη ἀπό τό κράτος φιλοσοφία³¹, παρόλο τό φιλελευθερισμό πού τόν διέκρινε, καί γιὰ τόν ὁποῖο συχνά ὁ ἴδιος δέχθηκε τίς ἐπιθέσεις τοῦ κλήρου³², δέν ἀποτόλμησε τό χωρισμό τῆς φιλοσοφίας ἀπό τή θρησκεία. Ἡ πνευματοκρατική ἄλλωστε φιλοσοφία του ταίριαζε μέ τόν προσανατολισμό τῆς σκέψης τοῦ Reid, τόν ὁποῖο μάλιστα ἐκεῖνος θεωροῦσε ὡς τόν πρῶτο, ἐπειτα ἀπό τόν Kant, μεταφυσικό³³. Ὁ ἴδιος, ἐπίσης, ἀναγγέλοντας τήν

28. Π6. F. Restaino, *Scetticismo e senso comune. La Filosofia scozzese da Hume a Reid*, Laterza, 1974, σ. 18. Ὁ ἴδιος ὁ Reid σημειώνει χαρακτηριστικά: «I am persuaded, that absolute scepticism is not more destructive of the faith of a Christian than of the science of a philosopher, and of the prudence of a man of common understanding», ἐν Th. Reid, *Philosophical Works*, ἐκδ. ὑπὸ Sir W. Hamilton, φωτ. ἀνατ., Georg Olms, Hildesheim, 1967, τ. 1, σ. 95b.

29. Π6. D. Sloan, *The Scottish Enlightenment and the American College Ideal*, New York, Teachers College Press, 1971, σσ. 13-14.

30. Π6. E. Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, Paris, Calmann, 1883, σ. 247. Π6. σχετικά ἐν P. Hume-Brown, «Intellectual Influences of Scotland on the Continent», *Scottish Historical Review*, 12 (1914), σσ. 121-135, ἰδίq. 132.

32. Π6. P. Janet, *La crise philosophique*, Paris, 1865, σσ. 97 καί 108, καί W. M. Simon, «The 'two cultures'...», ἐνθ. ἀν., σ. 5. Ὁ V. Cousin εἶχε ὑποστηρίξει τήν ἐλευθερία τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν ἐναντί τοῦ δόγματος, ἐνῶ ἀναγνώριζε ὅτι ἡ μέση παιδεία μπορούσε νά ὑπόκειται σέ ὁρισμένους θρησκευτικές ἀπαιτήσεις (Π6. V. Cousin, *Défense de l'Université et de la philosophie*, Paris, 1844-1845). Ἡ θέση αὐτή τοῦ Cousin εἶχε ἐξεγείρει ἐναντίον του τήν καθολικὴ μερίδα. Τελικὰ ὁμως μέ τή Fête des Ecoles, πού καθιερώθηκε τήν 16η Νοεμβρίου 1852, ἐπῆλθε συμφιλίωση τοῦ Πανεπιστημίου καί τῶν εκπαιδευτικῶν ὁργανώσεων τοῦ κλήρου. Π6. *Corpus*, ἐνθ. ἀν., τ. 4A, σ. 61, σμ. 1.

33. Π6. V. Cousin, *Philosophie écossaise*, ἐνθ. ἀν., σ. 274: «Nous insisterons sur sa métaphysique, qui a renouvelé l'école écossaise et lui a donné un rang éminent parmi les écoles européennes».

αγγλική μετάφραση και έκδοση του έργου του *Du vrai, du beau et du bien*, εύχόταν όπως αυτή συντελέσει στο να διαδοθεί μεταξύ της αμερικανικής νεότητας μία υγιής φιλοσοφία, ελεύθερη και σύμμαχος του Χριστιανισμού, πού να ακολουθεί την ιδεολογία της πολιτικής ηγεσίας της, πού συμπυκνωνόταν στη φράση «*Dieu et la liberté*»³⁴. Υπάρχει μάλιστα μαρτυρία σύμφωνα με την οποία ήδη από το 1850 είχε εκμυστηρευθεί τους φόβους του στον Ch. de Rémusat για το άθεϊστικό ρεύμα πού απειλούσε την Εύρώπη³⁵. Τό συμβιβαστικό πνεύμα της σκωτικής φιλοσοφίας διέγινωσεν και ο Goethe, ο οποίος υποστήριξε ότι η φιλοσοφία αυτή ήταν προσιτή σε όλους τους ανθρώπους, επειδή προσπαθούσε να συμφιλιώσει το πραγματικό με το ιδανικό, την αισθησιοκρατία με την πνευματοκρατία, τη νόηση με την πράξη³⁶.

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις φανερώνουν λοιπόν ότι η σκωτική φιλοσοφία, γέννημα και θρέμμα των σκωτικών Πανεπιστημίων³⁷, διαδόθηκε στην Εύρώπη και κατεξοχήν στη Γαλλία, μέσω των ανωτέρων πνευματικών ιδρυμάτων της³⁸. Στην Ελλάδα, ειδικότερα, έγινε γνωστή σε ένα ευρύτερο κοινό, μέσω της 'Ιονίου 'Ακαδημίας, του πρώτου Πανεπιστημίου της Ελλάδας, όπου δίδαξαν διαδοχικά, μεταξύ άλλων, ο Πίκκολος, ο Βάμβας και ο Βράϊλας. Καί οι τρεις αυτοί στοχαστές σπούδασαν, στο διάστημα των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, στο Παρίσι, όταν η σκωτική φιλοσοφία άσκούσε έντονη έλξη σε ομάδα φιλοσόφων, και δέ δίστασαν μάλιστα να την ιδιοποιηθούν στη γαλλική μορφή της και να την ένσωματώσουν στη διδασκαλία τους.

Ειδικότερα τό έργο του Πίκκολου δέν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων πού νά σχετίζονται μέ την έκ μέρους του ιστορική ή κριτική εξέταση της φιλοσοφίας αυτής, την όποία υπάρχουν ένδειξεις ότι δίδαξε στο πρώτο έτος λειτουργίας της 'Ιονίου 'Ακαδημίας (1824-25)³⁹. Η μακρόχρονη παραμονή του στο Παρίσι, ή φιλία του μέ

34. Π6. V. Cousin, *Du vrai, du beau et du bien*, Πρόλ. στην έκδ. του 1853. 'Η άγγλική έκδοση υπό τόν τίτλο *Lectures on the True, the Beautiful and the Good*, εκδόθηκε στο 'Εδιμβούργο και την Ν. 'Υόρκη, τό 1854.

35. É. Boutroux, «De l' influence de la philosophie écossaise...», *ένθ. άν.*

36. Π6. J. W. Goethe, *Sämtliche Werke*, Jubiläumsausgabe, Stuttgart, 1902, τ. 38, σ. 382.

37. Π6. V. Cousin, *Philosophie écossaise*, *ένθ. άν.*, σσ. 13 κ. έξ.

38. Π6. A. Espinas, «La philosophie en Écosse au XVIIIe siècle...», *ένθ. άν.*

39. Π6. Βιογραφικά Σημειώσεις, 'Εθνικόν 'Ημερολόγιον, του έτους 1866, εκδοθέν υπό Μ. Βρεττού, σ. 371. 'Επίσης *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από πώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της έν 'Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων Βιβλίων παρ' 'Ελλήνων...*, υπό 'Α. Παπαδοπούλου - Βρεττού, μερ. Β', 'Αθήναις, 1857, σσ. 320-21, και περ. *Πανδώρα*, ΙΗ', 1867-68, σσ. 420-21 και 1857-1858, σ. 356. Π6. επίσης Α. Μ. Ιδρωμένου, *Περί της έν τοίς 'Ιονίοις Νήσοις εκπαιδύσεως και Γ. Σαλθάνου και Β. Σαλθάνου*, 'Η 'Ιόνιος 'Ακαδημία, πανηγ. τεύχ. 'Ελληνικής Δημιουργίας, 'Αθήναι, 1949, (άνατύπο), σ. 779, σημ. 29.

τόν 'Αδαμάντιο Κοραή αλλά και μέ πολλές άλλες προσωπικότητες της γαλλικής ακαδημαϊκής ζωής, όπως οι Cousin, Thurot, Fauriel, Boissonade, Sainte-Beuve ή ο εκδότης του F. Didot⁴⁰, ή σπάνια κριτική του ικανότητα, στην οποία όφειλονται πολλά αξιολόγια σχόλια και διορθώσεις σέ έργα της ελληνικής αρχαιότητας⁴¹, μαρτυρούν γιά τήν προσωπικότητα τοῦ ιατροφιλόσοφου Πίκκολου, ὁ ὁποῖος, κατά τά χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ανέπτυξε πλούσια ἐθνική δράση⁴² καί ὑπῆρξε ἀπό τούς «πεφωτισμένους» Ἕλληνες τῆς Διασποράς⁴³.

Γιά τό φιλοσοφικό προβληματισμό τοῦ Πίκκολου⁴⁴ πληροφορίες παρέχει ὁ Guilford, πού ἦταν ὁ ἐμπνευστής καί θεμελιωτής τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, σέ ἐκθεσή του μέ ἡμερομηνία 31 Μαρτίου 1823, ὅπου προτείνει μάλιστα τόν Πίκκολο νά καταλάβει τήν ἔδρα τῆς φιλοσοφίας στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία. Στό κείμενο τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθεσης ἀναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ἐν ᾧ εὕρισκόμην ἐν μεγάλῃ ἀδημονίᾳ διά τόν

40. E. Bescheliew, *Dr. Nikola S. Piccolo, als Klassischer Philologe*, Sofia, Universitätsdruckerei, 1941, σσ. 12 κ. ἑξ., 169 κ. ἑξ.

41. Π8. *L' Anthologie Grecque (Supplément)*, contenant des épigrammes et autres poésies légères inédites, par N. Piccolos, Paris, Librairie de C. Reinwald, 1853. *Λόγγου Ποιμενικῶν τῶν κατὰ Δάφνιν καί Χλόην*, Λόγοι τέτταρες, ἐπιμ., διορ. μετά σημειώσεων ὑπό Ν. Σ. Πίκκολου, Παρίσιος, Laine et Havard, XVI+287 σσ. Π8. ἐπίσης Ἀριστοτέλους, *Περὶ ζῶων Ἱστορίας*, ἐπιμ. καί διορ. Ν. Σ. Πίκκολου, Paris, F. Didot, 1863, XXXII+467 σσ.

42. Σέ ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Κοραή, μέ ἡμερομηνία 5 Ἰουνίου 1821, ἀναφέρεται: «ἐστείλαμεν κατ' αὐτάς εἰς Λόνδρον τόν λόγιον Πίκκουλον διὰ νά συνομιλήσῃ μέ τούς ἐκεῖ φιλελεύθερους, καί νά ἐξάψῃ ὑπέρ ἡμῶν τήν κοινὴν γνώμην τῶν Βρεττανῶν ἧτις δέν συμφωνεῖ μ' ἐκείνην τῆς διοικήσεώς των». Π8. *Ἐπιστολαὶ Κοραή*, ἐκδ. Δαμαλά, III, σ. 667.

43. Ὁ Πίκκολος δρᾷ καί ἐνεργοποιεῖται στό πλαίσιο τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τήν προσήλωσή του μάλιστα πρός τήν ἰδέα τῆς ἀναγέννησης καί τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Γένους θάλομε στό ἔργο *Φιλομούσου Πάρεργα*, (ἥτοι συλλογὴ ποιημάτων τῶν μὲν πρωτοτύπων, τῶν δέ μεταφρασμένων ἀπό διαφόρους γλώσσας, μέ τό κείμενο ἀντίκρυ, Παρίσιος, ἐκ τοῦ τυπογρ. τῶν ἀδελφῶν Φιρμίνων Διδότων, ΑΩΛΗ). Χαρακτηριστικό εἶναι τό ποίημα τῆς σελ. 221:

Δεῦτε Ἕλληνες γενναῖοι,
Δράμετε προθύμως νέοι,
εἰς τόν θεῖον Παρνασσόν

Πατρικὴν κληρονομίαν
ἔχοντες, τήν εὐφυῖαν
καί φιλίαν τῶν Μουσῶν.
Ἕλληνες, ἄγωμεν,
Φῶς ἀναλάβωμεν,
Τό ζοφερόν
τῆς Ἀμαθείας
Ἄς μείνῃς τόν ἐχθρόν.

44. Π8. Α. Ζούμπου, «Ὁ Ἰατροφιλόσοφος Ν. Πίκκολος (1792-1866) καί αἱ ἐπιδράσεις τῆς Σκωτικῆς Σχολῆς», *Νέα Ἑστία*, 1964, τεύχ. 889.

διορισμόν μεταφυσικοῦ... ἔσχον τὴν μεγίστην εὐτυχίαν νά εὕρω τόν κ. Ν. Πίκκολον ἐκ Τυρνάβου ἄνευ ἐργασίας ἐν Ἀργοστολίῳ. Οὗτος εἶναι βεβαίως ἐκ τῶν μάλλον πεπαιδευμένων Ἑλλήνων τοῦ αἰῶνος, ἔστρεψε δέ τὴν προσοχήν αὐτοῦ ἰδίᾳ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, παραδεχθεὶς τὰς ἀρχὰς τῆς Σκωτικῆς σχολῆς. Ὅθεν μετὰ θάρρους συνιστῶ αὐτόν εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ θεωρῶ τόν ἑαυτόν μου εὐτυχῇ, διότι δύναμαι νά προσθέσω ὅτι οὗτος εἶναι ἔτοιμος νά ἀρχίσει τίς παραδόσεις κατὰ τὸν προσεχῇ Νοέμβριον»⁴⁵. Σέ νεότερη ἔκθεσή του ὁ Guilford ἀναφέρεται στό περιεχόμενο τῶν παραδόσεων τοῦ Πίκκολου καὶ μεταξύ ἄλλων σημειώνει: «...Οὗτος διδάσκει μεταφυσικὴν ἀκολουθῶν τὸ σύστημα τοῦ Dugald Stewart. Ἦκουσα σχεδόν ὅλας τὰς παραδόσεις του, εὖρον δὲ αὐτάς σαφεῖς, εἰς γλώσσαν γλαφυράν καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ἀπηλλαγμένας τῶν ἐπικινδύνων ἐκείνων ἀρχῶν, αἰτίων δυστυχῶς εὐκόλως δύνανται νά εἰσχωρήσωσιν εἰς ἐπιστήμην ἀναγκαίαν ὅσον καὶ λεπτήν»⁴⁶.

Ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἔργα τοῦ Πίκκολου, τὰ ὅποια εἶναι εἴτε μεταφράσεις⁴⁷ εἴτε σχολιασμένες κριτικές ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων⁴⁸, δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά γνωρίσουμε μέ πληρότητα τὸ φιλοσοφικὸ προβληματισμὸ του. Λαμβάνοντας, ὅμως, ὑπόψη ὅτι ὁ Πίκκολος σπούδασε καὶ παρέμεινε στό Παρίσι στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐποχῇ, δηλαδή, πού οἱ γάλλοι φιλόσοφοι ἀνακάλυπταν τὰ βαθύτερα στοιχεῖα τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, ἦταν ἐπόμενο νά ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Ὅπως δὴποτε ἡ ἀλληλογραφία του μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης παραμονῆς του στό Παρίσι (1819-22) παρακολούθησε τίς παραδόσεις τοῦ Cousin καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1819-20,⁴⁹ οἱ παραδόσεις τοῦ Cousin ἦταν ἀφιερωμένες στὶς θεωρίες τῶν

45. Γ. Σαλθάνου καὶ Β. Σαλθάνου, Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία, ἐνθ. ἀν., σ. 784.

46. Αὐτ., σ. 785.

47. Ε. Βερναρδίνου-Σαμπιέρου, *Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν*, Μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ, ἐν Παρίσις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, ΑΩΚΔ', 206 σσ. Ἐπίσης, Ι. Ε. Βερναρδίνου - Σαμπιέρου, *Ἠθικά Διηγήματα τρία*, Ἦτοι ἡ Ἰνδικὴ Καλύβη, ἡ Λέσχη τῆς Σουράτης καὶ ἡ Περιήγησις τῆς Σιλεσίας, ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μετενεχθέντα ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ τῶν κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν, ἐν Παρίσις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, ΑΩΚΕ, μδ.+125 σσ. (16°). Καὶ οἱ δύο μεταφράσεις ἔτυχαν ἐπανεπισημμένων ἐκδόσεων. Πθ. W. Besceweliew, *Dr. Nikola S. Piccolo, Als Klassischer Philologe*, ἐνθ. ἀν., σσ. 39 κ.ἐξ.

48. Αὐτ. σσ. 47 κ. ἐξ., καὶ ἀνωτ., σημ. 41.

49. Σέ δύο ἐπιστολὲς του πρὸς τὸν Cousin (Bucarest, 30 Μαΐου 1835 καὶ Paris, 28 Ὀκτ. 1840) ὁ Πίκκολος προσφωνεῖ τὸν ἰδρυτὴ τῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας «Mon cher et illustre maître». Πθ. Ν. Σ. Piccolos, *Études et documents inédits publiés à l'occasion du centenaire de sa mort, (1865-1965)*, Académie Bulgare des Sciences, Institut d'études balkaniques, Sofia, Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1968, σσ. 155-56 καὶ 209-10.

Hutcheson, Reid, Smith και Stewart⁵⁰. Η μύησή του στη σκωτική φιλοσοφία γίνεται φανερή στο σύντομο πρόλογο της πρώτης ελληνικής μετάφρασης του καρτεσιανού έργου *Discours de la Méthode*⁵¹, πού ξγινε απ' αὐτόν. Ἐδῶ διαπιστώνεται ὅτι γνώριζε τή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Stewart: *A General View of the Progress of Metaphysical, Ethical and Political Philosophy since the Revival of Letters in Europe*⁵². Ὁ Πίκκολος ἦταν, ὡστόσο, ἐνήμερος καί ἄλλων μεταφράσεων τῶν ἐκπροσώπων τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, πού ἄρχισαν νά κυκλοφοροῦν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα στό Παρίσι καί σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές πόλεις, ὅπως καί συνθετικῶν ἔργων στά ὁποῖα ὑπῆρχαν ἀναφορές σχετικές μέ τή φιλοσοφία αὐτή. Οἱ ἀναφορές του στό ἔργο τοῦ Degérando, *Ἱστορία τῶν διανοητικῶν μεθόδων*⁵³, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἐπιδοκίμαζε τή σκωτική φιλοσοφία γιά τή μέθοδο πού χρησιμοποιοῦσε, πού δέν ἦταν ἄλλη ἀπό τήν ψυχολογική, ἢ στόν Prévost, ὁ ὁποῖος στό ἔργο του *Essais de philosophie*⁵⁴ ἐκφραζόταν ἐπιδοκιμαστικά γιά τή φιλοσοφία τοῦ Reid, ἐνισχύουν τήν ἀποψη γιά τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του. Ἡ ἀναφορά του, ἄλλωστε, στό ἔργο τοῦ Buhle, *Histoire de la philosophie moderne*, ὅπου ἀσκεῖται κριτική στήν πολεμική τοῦ Reid γιά τή θεωρία τῶν ἰδεῶν, συνιστά μία ἐπιπλέον ἐνδειξη γιά τήν πιθανολογούμενη ἐκμέρους του ἀξιοποίηση τῶν φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων τῶν σκώτων στοχαστῶν. Πάντως, ὁ σύντομος αὐτός πρόλογος μέ τίς ἐνδείξεις πού παρέχει εἶναι τό μοναδικό, πρὸς τό παρόν, ἀλλά πειστικό τεκμήριο, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ἐνισχύσει τή γνωμάτευση τοῦ Guilford ἀναφορικά μέ τό περιεχόμενο τῶν παραδόσεων τοῦ Πίκκολου στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία.

Ὁ Πίκκολος δίδαξε στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία στοιχεῖα φιλοσοφίας, καί πιθανότατα ἡ διδασκαλία του περιστρεφόταν γύρω ἀπό τή γνωσιολογία, τή θεωρία τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ἠθική⁵⁵, φιλοσοφικούς τομεῖς στοὺς ὁποίους κατεξοχὴν ἀναφερόταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Reid καί τοῦ Stewart, ὅσο καί τοῦ Cousin. Τοῦ τελευταίου ἡ φιλοσοφία, ὅπως καί τῶν σκώτων φιλοσόφων, εἶχε

50. V. Cousin, *Cours d'histoire de la philosophie morale au dix-huitième siècle (1819-1820)*, Seconde partie: école écossaise, ἔκδ. ὑπὸ Danton et Vacherot, Paris, Ladrangé, 1840.

51. Ρενάτου Καρτεσιού, *Λόγος περὶ Μεθόδου τοῦ ὁδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν, καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστῆμας*, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μεταφρασθεὶς ὑπὸ Ν. Πικκόλου, Διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν, ἐν Κερκύρα, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Διοικήσεως, 1824, μδ + 110 σσ.

52. Π6. D. Stewart, *Histoire abrégée des sciences métaphysiques, morales et politiques, depuis la renaissance des lettres*, traduit de l'anglais et précédé d'un discours préliminaire, par J. A. Buchon, 3 τόμ., Paris, 1820-23.

53. Π6. I.M. Degérando, *Histoire comparée des systèmes de philosophie* (1804).

54. Π6. ἀνωτ., σ. 10.

55. Π6. G. P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, μετρφ. ὑπὸ Φ. Κ. Βῶρου, Κέρκυρα, 1980, σ. 42.

άνθρωποκεντρικό κυρίως χαρακτήρα, αφού παραδεχόταν ότι «τό σημείο ἐκκίνησης κάθε ύγιους φιλοσοφίας είναι ἡ μελέτη τῆς ἀνθρώπινης φύσης... Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. ἡ ψυχολογία, δέν εἶναι βέβαια τό ἅπαν γιά τή φιλοσοφία, εἶναι ὅμως τά θεμέλιά της»⁵⁶. Ὁ ἐκλεκτικισμός, ἄλλωστε, τοῦ Cousin ἀρεσκοῦταν στήν ψυχολογική ἀναλυτική μέθοδο, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε, σύμφωνα μέ τή γνώμη του, τή συνειδηση ἀπό τή γνώση τοῦ ἐγώ πρός τή γνώση τῶν ἄλλων προσώπων γιά νά καταλήξει στή γνώση τοῦ ἀπόλυτου νοῦ⁵⁷.

Ἐκτός, ὅμως, μιᾶς ἐνδεχόμενης ἐξάρτησης τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Πίκκολου ἀπό τήν ψυχολογική φιλοσοφία τῶν Σκώτων, τῆς ὁποίας αὐτός ἐγινε κοινωνός μέσω τῶν γαλλικῶν τῆς προσεγγίσεων, κρίνεται σκόπιμο νά διερευνηθεῖ ἐδῶ, σύμφωνα μέ τά γενικά ἐρωτήματα, πού τέθηκαν στήν ἀρχή τῆς μελέτης αὐτῆς, ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Πίκκολος ἐπέλεξε γιά μετάφραση τόν καρτεσιανό *Λόγον περί τῆς Μεθόδου*.

Ἀναφορικά πρός τό θέμα αὐτό εἶναι φανερό ὅτι ἡ μετάφραση ἐκτυπώθηκε ἐσπευσμένα, μέ δαπάνη τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἰονικῆς Κυβερνήσεως, τό ἔτος ἔναρξης τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων τοῦ Πίκκολου (1824) γιά διδακτικούς, κυρίως, λόγους. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἔργου δικαιολογεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν Πίκκοιο, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει στόν πρόλογό του ὅτι θεώρησε τό *Λόγο περί τῆς Μεθόδου* «πρῶτον ὡς καλλίστην προπαρασκευήν εἰς τήν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας καί δεύτερον, ὡς περιέχοντα τούς ὀρθοτέρους κανόνες τοῦ φιλοσοφεῖν ἢ ζητεῖν τήν ἀλήθειαν»⁵⁸. Ὡστόσο, ἡ συγγένεια ἀπόψεων μεταξύ τοῦ καρτεσιανοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, ἀφοῦ καί τά δύο αὐτά φιλοσοφικά ρεύματα ἔχουν ὡς ἄξονα περιφορᾶς τό λόγο, ὑπῆρξε, πιθανότατα, μιᾶ ἐπιπλέον αἰτία γιά τήν ἐπιλογή τοῦ ἔργου. Ἡ μετάφραση αὐτή, μολοντί ἐκδόθηκε ἐσπευσμένα, ὑπῆρξε, ἐνδεχομένως, καρπὸς μεγάλης προεργασίας καί εἶναι ὀρθό νά ἐνταχθεῖ στό πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία, γιά νά ἀντιμετωπίσει τή δυσκολία πού εὐθύς ἐξαρχῆς εἶχε ἀπό τήν ἔλλειψη διδακτικῶν ἐγχειριδίων, στράφηκε πρός τό ἔργο ἐκδόσεως μεταφράσεων καί ἐγχειριδίων πού ἀφοροῦσαν ὄχι μόνο τῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλά καί τά μαθηματικά, τῇ γραμματικῇ, τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες καί τήν ἱατρική⁵⁹.

Σχετικά μέ τή χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἦταν φυσικό οἱ καθηγητές τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας νά ἀντιμετωπίσουν ἅμεσα τό πρόβλημα τῆς διαμόρφωσης, γενικά, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καθαρῆς ἀπὸ ἀρχαϊσμούς, καθώς καί τοῦ κατάλληλου λεξιλογίου ἐπιστημο-

56. Πθ. V. Cousin, *Fragments philosophiques*, 2α ἐκδ., Paris, 1833, *Πρόλ.*

57. Πθ. W. M. Simon, «The 'two cultures'...», ἐνθ' ἄν., σσ. 47 κ. ἐξ.

58. Πθ. *Λόγος περί Μεθόδου...*, ἐνθ. ἄν., Προοίμ.

59. Πθ. G. P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία...*, ἐνθ. ἄν., σσ. 44 κ. ἐξ.

νικῶν ὄρων. Στό πλαίσιο αὐτό εἶναι δυνατό νά ἐνταχθεῖ καί τό ἔργο, διδακτικό καί συγγραφικό, τοῦ Πίκκολου, ὁ ὁποῖος εἶναι φανερό ὅτι χρησιμοποίησε τήν ἑλληνική γλῶσσα ἄριστα, ἀφοῦ ὁ μέν Guilford χαρακτηρίζει τή διδασκαλία του στήν Ἀκαδημία ὡς σαφή καί γλαφυρή⁶⁰, ἐνῶ ὁ Ἰ. Ρίζος - Νερουλός ἔγραφε χαρακτηριστικά: «Ἐκτοτε ἡ γλῶσσα ἀνέπτυσσεν ἐν τοῖς συγγράμασιν ἀληθῶς ἑλληνικήν ὠραιότητα καί κατὰ τήν ὁμιλίαν μάλιστα πολλήν καθαρότητα καί κομψότητα. Μή φανταζόμεθα ὅμως ὅτι μόνος ὁ Κοραῆς ἐνίσχυε τὰς προόδους ταύτας. Διότι ἀδικοῦμεν, ἂν παραβλέψωμεν τοὺς ἄλλους, οἷον τοὺς ἀδελοφούς Οἰκονόμους, Βάμβαν, Γαζῆν, Ἀργυρόπουλον, Χρηστοράν, Ἰατροπούλον, Πολυχρονιάδην, Πίκκολον καί Ἀσώπιον. Ἐπειδὴ πάντες οἱ σοφοὶ οὗτοι συνήργησαν διὰ τῶν συγγραμμάτων, ὅπως λάβῃ ἡ ἑλληνική γλῶσσα τόν βαθμόν τῆς βελτιώσεως ὅστις αὐτήν διακρίνει σήμερον»⁶¹.

Πράγματι ὁ Πίκκολος ἔγραφε σέ ἀπλή, σαφή καθαρεύουσα, πού τόν ὑπηρετοῦσε ἐξίσου, εἴτε ὅταν μετέφραζε, εἴτε ὅταν ἐρμήνευε καί σχολίαζε ἀρχαίους ποιητές καί ἄλλους συγγραφεῖς, εἴτε ὅταν προσπαθοῦσε νά ἀποδώσει τὰ ἀφηγηματικά ἢ τὰ καθαρά φιλοσοφικά μέρη τοῦ καρτεσιανοῦ *Λόγου περὶ Μεθόδου*⁶². Δυστυχῶς ἡ παραμονή τοῦ Πίκκολου στήν Κέρκυρα ὑπῆρξε σύντομη. Ἡ συνεισφορά του ὅμως στό χώρο τῆς νεοελληνικῆς διανοήσεως, μολονότι ὑπῆρξε μικρή σέ ἔκταση, δέν εἶναι ἀμελητέα.

Τῇ διδασκαλίᾳ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία ἀνέλαβε τό 1831 ὁ Νεόφυτος Βάμβας, στόν ὁποῖο ἀνατέθηκε παράλληλα καί «ἡ ἀνωτάτη ἐπιστάσις ἐπὶ τῆς μορφώσεως τῶν εἰς τόν ἐπανεπισιακόν κλῆρον προωρισμένων νέων»⁶³. Ὁ Βάμβας, πού παρέμεινε στήν Κέρκυρα πέντε χρόνια, ἀσχολούμενος μέ τή διδασκαλία⁶⁴, ἐπὶ πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου, διαμόρφωσε τό φιλοσοφικό στοχασμό του κατὰ τήν παραμονή του στή Γαλλία κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ François Thurot⁶⁵. Ὁ Βάμβας προσπάθησε νά μυήσει τήν ἑλληνική

60. Π8. Γ. Σαλθάνου καί Β. Σαλθάνου, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, ἐνθ. ἀν., σ. 785.

61. Π8. Ι. Ρίζου - Νερούλου, *Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι*, ἐξελληνίσθη δέ ὑπὸ Ο.Ι.Ν. Abbot, Ἀθήνησι, 1870, σσ. 149 κ. ἐξ. Σχετικά μέ τήν ἑλληνική γλῶσσα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς π8. ἐπίσης R. Nicolai, *Geschichte der neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1876, σ. 143: «Als Anhänger des Koraisischen Sprachsystems hat er den hellenistischen Stil mit Virtuosität ausgebildet».

62. Π8. G. P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία...*, ἐνθ. ἀν., σσ. 49 κ. ἐξ., ἰδίᾳ σ. 51.

63. Γ. Σουρία, Νεόφυτος Βάμβας ἡ Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν δημοσίων ἐξετάσεων τοῦ ἐν Ἑρμούπολει Γυμνασίου τῇ 12 Ἰουνίου 1856, ἐν Ἑρμούπολει, Μ. Π. Πετρίδης, 1855, σ. 25.

64. Γ. Σαλθάνου καί Β. Σαλθάνου, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, ἐνθ. ἀν.

65. Π8. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, 2 τόμ., «Βασικὴ Βιβλιοθήκη» (ἀρ. 35 καί 36) Ἀθήνα, Ἀετός, 1953 καί 1956, τ. 1, σσ. 41-42, καί Ε. Μουστοπούλου, «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας καί ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διανοήσει τοῦ 19^{ου} αἰῶνος», *Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί*, τ. Β', Ἀθήνα, 1978, σσ. 382-84.

νεολαία στο «ὀρθῶς σκέπτεσθαι καὶ λογικῶς ζῆν»⁶⁶ καὶ ἡ συμπάθειά του στὴ σκωτικὴ φιλοσοφία προέκυψε ἀπὸ τὴ μαθητεία του κοντὰ στὸν Thurot, ὁ ὁποῖος, πέρα ἀπὸ τίς ἑλληνολατινικὲς ἐπιδράσεις, εἶχε δεχθεῖ καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀναλυτικὴ ψυχολογία ἀποτελεῖ τὴ νεωτεριστικὴ συνιστώσα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τοῦ Thurot καί, συνάμα, μέθοδο τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ μύηση ὁμῶς τοῦ Βάμβα, ποῦ τὰ κύρια ἐνδιαφέροντά του εἶναι καθαρὰ ψυχολογικά καὶ ἠθικά, σ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφία ὀφείλεται ὄχι μόνον στὸν Thurot, τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε μαθητῆς, ἀλλὰ καὶ στὸν Cousin. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἀνθρωπολογικὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Βάμβα, ποῦ ἔχουν σάν ἀπώτατο ὄρο ἀναφορᾶς τὸ αἶτημα τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγώγησης τῶν νέων⁶⁷, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*⁶⁸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*⁶⁹, συστοιχοῦν πρὸς ἀνάλογα ἐνδιαφέροντα τοῦ Cousin⁷⁰ καὶ τοῦ Thurot καὶ πρὸς τὴ διδασκαλία τῶν σκώτων φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ἐνστερνίσθησαν τὴ ρῆση τοῦ Α. Pope, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία «the proper study of mankind is man»⁷¹.

Ἡ ἐξάρτηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Βάμβα γενικότερα ἀπὸ τὴν σκωτικὴ φιλοσοφία εἶναι ἐμφανὴς καθὼς αὐτὸς προτρέπει τοὺς νέους νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ψυχολογικὴ μέθοδο, «τὴν πείραν καὶ παρατήρησιν διὰ νὰ συνάγετε ὕλας, ἐπαγωγὴν διὰ νὰ ἐπεξεργάζεσθε ταῦτα, εἶναι τὰ μόνα καλὰ ὄργανα»⁷², ἢ ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς ἀπορρέουν ἀπὸ δύο πηγές, τὴ θεία Ἀποκάλυψη καὶ τὸν Ὁρθὸ Λόγο ποῦ κι αὐτὸς εἶναι χορηγία τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο⁷³. Οἱ ἀναφορὲς του, ἐξάλλου, στὰ *Προλεγόμενα* τοῦ ἔργου του *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας* στοὺς Locke καὶ Condillac ἀφενός, καὶ στοὺς Reid, Stewart καὶ Tracy ἀφετέρου, φιλοσόφους ποῦ προσπάθησαν, ὅπως χα-

66. Ὁμιλία εἰς τὴν δημοσίαν ἐξέτασιν τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τῆς Χίου, τὴν 7 Ἰανουαρίου 1820, ἐν Χίῳ ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς Σχολῆς, παρὰ Ι.Δ.Γ. Βαῦροφρέου, σ. 7.

67. Π6. Ε. Μουτσοπούλου, «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας...», ἐνθ. ἀν., σ. 383.

68. *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, συνταχθέντα ὑπὸ Ν. Βάμβα, καθηγητοῦ ἐν τῷ Παν/μίῳ Ὁθωνος, Ἀθῆναις, 1838, Προλεγόμενα, σ. ια'.

69. *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*, (1818) συνταχθέντα ὑπὲρ τῆς φιλομαθοῦς νεολαίας, Ἀντωνιάδης, 5η ἐκδ., ἐν Ἀθῆναις, 1872. Στὸ ἔργο αὐτὸ πραγματεύεται προβλήματα ποῦ ἀφοροῦν τίς πρῶτες ἀρχὲς τῆς Ἠθικῆς, τίς πηγές τῆς ἠθικῆς ἀλήθειας καὶ πλάνης, τὴν πραγματικὴ καὶ μὴ συμβατικὴ διαφορὰ ἀρετῆς καὶ κακίας. Ἡ πραγμάτευση, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ρ. Henderson, γίνεται μέ πρότυπα ἀριστοτελικά ἀλλὰ μέ νήματα χριστιανικά. Π6. Γ. Ρ. Henderson, Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ..., ἐνθ. ἀ., σ. 278.

70. Π6. W. M. Simon, «The 'two cultures'...», ἐνθ. ἀν., σσ. 49 κ. ἐξ. Γιά τοὺς ἠθικοὺς καὶ πολιτικούς στόχους τοῦ ἔργου του μιλάει συχνά ὁ ἴδιος ὁ Cousin. Π6. λ.χ. *Cours d'histoire de la philosophie moderne pendant les années 1816 et 1817* (Paris, 1841), καὶ *Cours d'histoire de la philosophie morale au dix-huitième siècle...*, Paris, 1839-41, τ. 1, σσ. 8, 10-19, 300-315.

71. Α. Pope, *Epist. II, Essay on Man*, στ. 2.

72. *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, ἐνθ. ἀν., σ. ια'.

73. Αὐτ., σ. ιβ'.

ρακτηριστικά ο Βάμβας τονίζει, νά ανακαλύψουν καί νά ἐξηγήσουν τά φαινόμενα τοῦ νοεροῦ κόσμου, ἐνισχύουν τήν ἀποψη αὐτή⁷⁴ γιά τίς ἐπιδράσεις πού ἔχει ὑποστῇ.

Τά *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, ἄλλωστε, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μία συνοπτική ἔκθεση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Fr. Thurot: *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*⁷⁵, γεγονός πού δέν ἀποκρύπτει ὁ Βάμβας ὁ ὁποῖος, μάλιστα, μεταξύ τῶν πηγῶν τοῦ ἀναφέρει καί τόν Stewart⁷⁶. Στήν πραγματικότητα ἡ θεωρία τῆς σύζευξης τοῦ Stewart, στήν ὁποία ἀναφέρεται, ἔχει ληφθεῖ ὄχι ἀπό τό ἴδιο τό ἔργο του, ἀλλά ἀπό σχετικό μέ αὐτήν κεφάλαιο πού ἀνευρίσκεται στό ἔργο τοῦ Thurot πού προαναφέρθηκε καί πού τή διάταξή του κατά κεφάλαια ἀκολουθεῖ ὁ Βάμβας κατά γράμμα. Σύντομα, ἄλλωστε, παραφράζεται ἀπό τόν Βάμβα ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Thurot, ὅπου αὐτός διεξοδικά ἐρμήνευε τήν θεωρία τοῦ Reid γιά τήν ἀντίληψη καί ἐπαινοῦσε τήν διάκριση πού πρῶτος ὁ σκῶτος φιλόσοφος ἐπιχείρησε μεταξύ ἀντίληψης καί αἰσθήματος⁷⁷.

Σιωπηλά, ἐξάλλου, ἐρανισμένο ἀπό τό δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Thurot, πού προαναφέραμε, εἶναι τό ἔργο τοῦ Βάμβα *Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς*⁷⁸. Καί στό ἔργο αὐτό ὁ Βάμβας ἀκολουθεῖ τή διάταξη σέ κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Thurot συνοπτικά ἀλλά πιστά. Συνερανισμένα εἶναι, ἄλλωστε, σύμφωνα μέ ὁμολογία τοῦ Βάμβα, τόσο τό ἔργο του *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*⁷⁹ ὅσο καί ἡ *Ρητορική* του⁸⁰. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι τά κυριότερα ἔργα τοῦ Βάμβα δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά συνοπτικές ἐκθέσεις γαλλικῶν συγγραμμάτων, στά ὁποῖα μυήθηκε κατὰ τήν παραμονή του στό Παρίσι, διαπίστωση, πού ὁδηγεῖ στήν ἀποψη ὅτι ἀπουσίαζε ἀπ' αὐτόν τό πρωτότυπο πνεῦμα καί ἡ κριτική ἱκανότητα⁸¹, γι' αὐτό καί ἡ ἐπαφή του μέ τή σκωτική φιλοσοφία δέ φαίνεται νά ὑπῆρξε οὔτε γόνιμη οὔτε νά ἐγίνε συστηματικά. Χωρίς ἀμφιβολία,

74. Π8. Αὐτ.

75. Fr. Thurot, *De l'entendement et de la raison. Introduction à l'étude de la philosophie*, 2 τόμ., Παρίσι, 1830.

76. Ὁ Βάμβας πιθανότατα ἀναφέρεται στή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Stewart *Elements of the Human Mind*, πού ἐγίνε ἀπό τόν Prévost. Γιά τίς γαλλικές μεταφράσεις τοῦ ἔργου π8. ἀνωτ., σμ. 10.

77. Π8. Fr. Thurot, *De l'entendement et de la raison...*, Εἰσαγ., σ. LXII καί τ. 1, σσ. 24, κ.ἐΞ.

78. Ὁ Βάμβας πιθανότατα ἀναφέρεται στή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Stewart *Elements of the Human Mind*, πού ἐγίνε ἀπό τόν Prévost. Γιά τίς γαλλικές μεταφράσεις τοῦ ἔργου π8. ἀνωτ., σμ. 10.

79. Π8. Fr. Thurot, *De l'entendement et de la raison...*, Εἰσαγ., σ. LXII καί τ. 1, σσ. 24, κ.ἐΞ.

80. *Στοιχεῖα Ἠθικῆς*, ἐνθ' ἄν., καί *Ρητορική*, ἐκ τῶν ἐνδοξοτέρων τεχνολογῶν παλαιῶν καί νεωτέρων ἐρανισθεῖσα, Παρίσι, ἐκδ. Ἐβεράρτου, 1813.

81. Π8. Ε. Παπανοῦτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, ἐνθ. ἄν., σ. 41. Κατά τόν Παπανοῦτσο, ὁ Βάμβας «δέν εἶχε πνεῦμα ἐρευνητικό καί γενναῖο-ἀπεναντίας, ἦταν συγγραφέας πολὺ περιορισμένης ἀξίας, ἀσταθὴς στίς ἰδεολογικές προτιμήσεις του καί στίς συγγραφές του ἀδίσταχτος ἐρανιστής». Π8. καί G. P. Henderson, *Ἡ ἀνάβλωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ*, ἐνθ. ἄν., σ. 279.

αυτός ακολούθησε πιστά την προτροπή του Κοραή ό όποιος, υπογραμμίζοντας την ανάγκη έπιλογής διδασκάλων ανάμεσα σ' εκείνους πού είχαν σπουδάσει στή «φωτισμένη Εύρώπη», τόνιζε ότι σύνθημα τής παιδείας έπρεπε νά είναι ή «μετακένωσις»⁸², ή μεταφορά παιδείας από τόν φορέα στό δέκτη, μία μεταλαμπάδευση δηλαδή έτοιμης γνώσης από τούς λαούς πού διέθεσαν μακρό χρόνο γιά νά τήν έπεξεργαστούν καί νά τήν προαγάγουν⁸³. Στήν ούσία ή φιλοσοφική προσφορά του Βάμβα στηρίζεται σέ δύο διαφορετικές παραδόσεις: τήν έλληνοχριστιανική καί τή νεότερη εύρωπαϊκή⁸⁴. Σέ μία έποχή πού ό έλληνισμός προσπαθεί νά χαράξει τό δρόμο πρός τήν έθνική ανεξαρτησία, παραμένοντας ιδεολογικά ύποτελής στήν Εύρώπη, ό στοχασμός του Βάμβα, παρά τή σχετική ρηχότητά του⁸⁵, είναι φανερό ότι προετοίμασε τόν έλληνικό χώρο γιά μία έπερχόμενη καί σέ άλλη βάση ανανέωση. Η έπίδραση πού είχαν τά έργα του στους νέους είναι αναμφισβήτητη καί τό έπίπεδο τής διδασκαλίας του, όπως μαρτυρείται, αξιοσημείωτο. Κατά την περίοδο τής καθηγεσίας του, οί νέοι είχαν τήν εύκαιρία νά διδαχθούν μία ποικιλία φιλοσοφικών μαθημάτων, μεταξύ τών όποιων ήταν κλάδοι όπως, θεμελιώδεις άρχές τής φιλοσοφίας, Ίδεολογία, Λογική, Μεταφυσική καί Ήθική⁸⁶ καί προλειάνθηκε, συνεπώς, τό έδαφος γιά τήν ώριμότερη διδασκαλία του Π. Βράϊλα - Άρμένη.

Άναφορικά μέ τό θέμα του γλωσσικού όργάνου πού επέλεξε ό Βάμβας είναι χαρακτηριστικό ότι στά *Στοιχεία Ήθικης* (1818) παρουσιάζει, πιθανότατα κάτω από τήν έπίδραση του Κοραή, μία άπλή καί καθαρή γλώσσα, τήν όποια όμως δέ διατήρησε ούτε στίς άνατυπώσεις του έργου αυτού ούτε στά άλλα έργα του. Η μεταστροφή του πρός τήν λόγια έλληνική του καιρού φανερώνει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ό Ε. Παπανούτσος, κομφορμισμό πού εκείνος προσπάθησε νά παρουσιάσει ως άποτέλεσμα προόδου⁸⁷.

82. Κ. Θ. Δημαρά, *Ο Κοραής καί ή έποχή του*, Αθήναι, άνατ. από τή «Βασική Βιβλιοθήκη», 9 (1953), σσ. 157 καί 162-6. Πθ. έπίσης ΑΙ. Papaderos, *Metakenosis. Griechenlands Kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim, 1970.

83. Πθ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του έλληνικού στοχασμού, ένθ. άν.*, σ. 204.

84. Πθ. Ε. Μουτσούλου, «Ο Νεόφυτος Βάμβας...», *ένθ. άν.*, ίδια σ. 389.

85. G. P. Henderson, *ένθ. άν.*, σ. 279.

86. *Αύτ.*, σ. 84, καί *Gazzetta delle Isole Ionie*, 2 (27 Δεκ. 1830/8 Ιαν. 1831).

87. Στο προοίμιο τής 8' έκδοσης καί τών άλλων πού ακολούθησαν, έγραφε: «Τό πόνημα τούτο τυπωθέν πρώτον έν Βενετία κατά τό 1818, άφιερώθη τώ άοιδίμω Οίκουμενικώ Πατριάρχη Κυρίλλω. Μετά τοσαύτα δέ έτη έπιθεωρήσας αυτό καί πολλά μέν ήμαρτημένα τής πρώτης έκδόσεως, μακράν έμού γενομένης, έπιδιωρθώσας, τό δέ λεκτικόν διά τήν γενομένην έξ εκείνου του χρόνου πρόοδον τής γλώσσης επί τω έλληνικώτερον μεταβαλόν, όσον ήδυνάμην, ένόμισα ούκ άνωφελές εις τήν νεολαίαν ήμών». Πθ. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, ένθ. άν.*, σ. 42.

Ἀμιγῆς ἐκλεκτικός καί μέ πυκνές ἀναφορές στή σκωτική φιλοσοφία, ἀπέναντι στήν ὁποία παίρνει θέση ἐπιδοκimasίας, ὁ Βράϊλας δέ θά μπορούσε νά χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁ κύριος ἐκπρόσωπός της στά Ἐπτάνησα, ἀφοῦ ἡ προσχώρησή του σέ μία σχολή θά ἀντιστρατευόταν τόν ἐκλεκτικισμό του.

Ἡ ἐπίδραση τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, μέσω τοῦ πνευματοκρατικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τοῦ Cousin καί τῶν ἐπιγόνων του, εἶναι ἐμφανέστερη, πράγματι, στό ἔργο τοῦ κερκυραίου φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος, ἂν καί στηριζόταν στήν αὐθεντία τῶν φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος καί τῆς σύγχρονης του ἐποχῆς, ἀκολούθησε κυρίως μία προσωπική γραμμὴ προσπέλασης τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων πού τόν ἀπασχολοῦσαν. Οἱ ἀναφορές τοῦ Βράϊλα στή σκωτική φιλοσοφία εἶναι συχνές καί μάλιστα στό μέρος τῶν φιλοσοφικῶν παραδόσεων πού ἔχουν ἀφιερωθεῖ στήν Ψυχολογία⁸⁸. Μέ τή φιλοσοφία τοῦ Reid, εἰδικότερα, ὁ Βράϊλας ἀσχολήθηκε ἀπό πολύ νωρίς, ἀφοῦ ἤδη τό 1851, ὅταν δημοσίευσε τό πρῶτο συστηματικό του ἔργο *Περί πρώτων ἰδεῶν καί ἀρχῶν δοκίμιον*⁸⁹, ἐξέθετε ἀναλυτικά τό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ σκώτου φιλοσόφου, γιά νά περάσει μετά σέ μία κριτική ἀποτίμησή του. Τήν ἴδια μέθοδο, δηλαδή τῆς ἐκθεσης καί κριτικῆς, ἀκολούθησε ἄλλωστε γιά νά ἀναιρέσει τίς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Kant καί τοῦ Cousin σχετικά μέ τήν ἐκ μέρους τους διαπραγμάτευση τοῦ προβλήματος τῶν πρώτων ἰδεῶν καί ἀρχῶν.

Ὁ Βράϊλας γράφοντας τό κεφάλαιο αὐτό εἶχε ὑπόψη του τόσο τήν ἐξάτομη μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ Reid⁹⁰ ἀπό τόν Jouffroy ὅσο καί ἄλλα ἐγκυρά δοκίμια τῆς γαλλικῆς ἐκλεκτικῆς σχολῆς⁹¹, ἐρμηνευτικά τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας. Σύγκριση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ μέ ἀνάλογα τοῦ Cousin, πού περιέχονται στό ἔργο του *Philosophie écossaise*, φανερώνουν τήν ἄμεση πηγή ἀντλήσης σχετικοῦ ὕλικου, ἀφοῦ συχνά, ὁ Βράϊλας ἐπιλέγει καί μεταφράζει αὐτοῦσια καίρια φραστικά τμήματα

88. Π8. Π. Βράϊλα-Αρμένη, Φιλοσοφικά ἔργα, ἐν *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*, τ.3 (ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Ν. Χ. Μπανάνκου - Καραγκούννη), Ἀθήναι, 1976.

84. Αὐτ., τ. 1 (ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Αἰκ. Δώδου), Θεσσαλονίκη, 1969, σσ. 117-152.

90. Π8. Th. Reid, Oeuvres complètes publiées par M. Th. Jouffroy avec des fragments de M. Royer - Collard, 6 τόμ., Paris, Sautet, 1828-1836. Στήν ἀγγλικήν ὥστόσο ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ Reid πού ἔγινε ἀπό τό Sir W. Hamilton ἀναφέρεται ὁ Βράϊλας ἅπαξ στό σχετικό μέ τή λογική μέρος τῆς φιλοσοφίας του (π8. *Corpus*, τ. 4Α, ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Α. Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, Ἀθήναι, 1973, σ. 153, σημ. 3). Σχετικά μέ τήν ἐκδοση αὐτή τῶν ἔργων τοῦ Reid, π8. Th. Reid, *The Philosophical Works*, ἐκδ. ὑπό Sir W. Hamilton, 2 τόμ., (Edinburgh, Macclen and Stewart, 1880), ἀνατ. ὑπό Georg Olms, Hildesheim, 1967.

91. Π8. λ.χ. τὰ συγγράμματα τοῦ Cousin καί τοῦ Garnier πού ἀναφέραμε στήν ἀρχή τῆς μελέτης.

από τό έργο αυτό⁹². Είναι όμως αξιοπαρατήρητο ότι, ενώ φαίνεται νά ακολουθεῖ πιστά τό σύγγραμμα τοῦ Cousin, συχνά παρεμβάλλει μεταξὺ τῶν ἐρανισμένων τμημάτων πού παραθέτει καί διατυπώσεις ἐπεξηγηματικές πού φανερώνουν παράλληλη χρήση ἄλλων ἐργων καθώς καί τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου τῶν ἐργων τοῦ Reid. Εἶναι μάλιστα πιθανότατες οἱ ἐπιδράσεις ἀπό ἰταλικές πηγές, ἀφοῦ εἶναι γνωστή τόσο ἡ ἐπίδραση πού τό ἔργο τοῦ Reid εἶχε στοὺς Rosmini καί Gallupi⁹³ ὅσο καί ἡ ἐκ μέρους τοῦ Βράϊλα γνώση τῆς σύγχρονης του ἰταλικῆς φιλοσοφίας. Ὅπωςδήποτε δέν πρέπει νά ἀγνοηθεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ Rosmini ἀνέλυσε ἐκτενῶς καί ἐπέκρινε, μεταξύ ἄλλων, τὰ φιλοσοφικά συστήματα τῶν σκώτων Reid καί Stewart, στό ἔργο του *Nuovo saggio sull' origine delle idee* (1830). Ὁ Βράϊλας γνώρισε, ἐνδεχομένως, τό *Nuovo Saggio* κατὰ τήν παραμονή του στήν Ἰταλία, τό ἔτος ἀκριβῶς τῆς ἐκδόσῆς του πού συνέπεσε μέ τήν περίοδο τῶν ἐκεῖ σπουδῶν του. Εἶχε μάλιστα τήν πρόθεση νά ἀναλύσει τήν ροσμινιανή ὄντολογία συγκριτικά μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ Gioberti⁹⁴, σε μελέτη πού θά ἀναφερόταν στήν ἰταλική φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς⁹⁵. Πάντως, τόσο ἡ μορφολογία τοῦ τίτλου καί ἡ δομή τοῦ *Δοκιμίου* τοῦ Βράϊλα ὅσο καί ὀρισμένες νύξεις γύρω ἀπό τίς ροσμινιανές ἀντιλήψεις πού ἀνευρίσκονται σ' αὐτό τό ἔργο του Βράϊλα πείθουν γιά τίς σχετικές ἐπιδράσεις⁹⁶. Τελικά ὁ τρόπος ἀνάλυσης καί κριτικῆς τοῦ συστήματος τοῦ Reid, ὅπως γίνεται ἀπό τόν Βράϊλα, παρουσιάζει μεγαλύτερη ὁμοιότητα μέ τήν ἀνάλογη προσπέλαση τοῦ Cousin παρά μέ αὐτή τοῦ Rosmini· συνάμα ἐπιβεβαιώνεται, ὅμως, ὁ θραϊλιανός χαρακτήρας κριτικῆς ἀξιολόγησής.

Σχετικά τώρα μέ τή στάση τοῦ Βράϊλα ἀπέναντι στό γλωσσικό

92. Σχετικά μέ τήν ρειδιανή ἀπαρίθμηση τῶν ἐνδεχομένων ἀληθειῶν, πθ. *Philosophie écossaise*, σ. 376: «Nous sommes certains de notre identité personnelle et de la continuité de notre existence depuis l' époque la plus reculée que notre mémoire puisse atteindre»· Δοκ., σ. 125: «Εἰμεθα θέβαιοι περὶ τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ταυτότητος καί περὶ τῆς συνεχείας τῆς υπάρξεώς μας ἀπό τήν πλέον μακρυσμένην ἐποχὴν τήν ὁποῖαν ἐνθυμούμεθα». Πολλά ἄλλα χωρία τοῦ Δοκιμίου εἶναι μετάφραση ἀπὸ ἀνάλογα τοῦ Cousin. Πθ. λ.χ. *Philosophie écossaise*, σ. 345 — Δοκ. σ. 121, ἢ 419 καί 129, ἀντιστοιχοῦς.

93. Πθ. Dictionary of National Bibliography, τ. XVI, σ. 882 b. Στῇ φιλοσοφία τοῦ Reid ἀναφέρεται ὁ Gallupi ἐν *Lettere filosofiche*, (1827), XI καί XII, ἐκδ. Gurro, Firenze, 1925², σσ. 72-75 καί 203. Οἱ ἀναφορές τοῦ A. Rosmini - Serbati ἐν *Nuovo saggio sull' origine delle idee* (1830, 3 τόμ., Milano, Pogliani, 1836), τ. 1, σσ. 63-95, 310-315 καί 95-176.

94. Ἀναφορά τοῦ Βράϊλα στό ἔργο τοῦ V. Gioberti, *Introduzione allo studio della Filosofia* (Brusselle, 1840), ὅπου ὁ ἰταλός φιλόσοφος διίσχυρίζεται ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀπείρου ὄντος εἶναι ἔμφυτος καί ὅτι τό δν δημιουργεῖ τό ὑπάρχον, πθ. Π. Βράϊλα - Ἀρμένη, Φιλοσοφικά ἔργα, ἐν *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*, ἐκδ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου - Αἰκ. Δώδου, τ. 1, Ἀθῆναι, 1969, σ. 51, σημ.

95. Πθ. αὐτόθι.

96. Πθ. Ε. Μουτσοπούλου, Ἡ ὄντολογία τοῦ Rosmini καί τό Δοκίμιον τοῦ Βράϊλα, *Φιλοσοφικοί Προβληματισμοί*, τ. 2, Ἀθῆναι, 1975, σσ. 408-414.

ζήτημα είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά την επανάσταση του 1848 και τόν αντίκτυπο πού αυτή είχε στά Ἐπτάνησα, ἐξαιτίας μιᾶς κίνησης τῆς πολιτικῆς καί πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ Ἰόνιου Κράτους, στήν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Βράϊλας ἔλαβε ἐνεργό μέρος, καθιερώθηκε ἡ ἑλληνική γλῶσσα στίς ἐπίσημες πράξεις αὐτοῦ⁹⁷. Ἐπιβάλλεται ἐπιπλέον νά λεχθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σαφήνεια καί ἡ γλαφυρότητα τοῦ ὕφους τοῦ⁹⁸ καί ἡ ἀβίαστη, φυσική, διαδοχή τῶν διανοημάτων του τόν καθιστοῦν συγγραφέα κλασσικό στό εἶδός τοῦ⁹⁹. Ἄν τώρα δέν ἔγραψε στό δημῶδη τύπο τῆς ἐποχῆς αὐτό εἶναι δεῖγμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἰδεολογικά παρέμεινε πάντα στά πλαίσια τοῦ φιλελεύθερου συντηρητισμοῦ.

Ὅπωςδῆποτε, ἡ προσφορά τοῦ Βράϊλα δέν περιορίσθηκε σέ συγγραφικό καί μόνο ἔργο (τό ὁποῖο ἐντούτοις διαρθρώθηκε συστηματικά σέ σχέση μέ τά ἀναγνωσματικά του ἔρεθίσματα), ἀλλά ἐπεκτάθηκε καί σέ περιληπτικές συμπτώξεις τῶν ἔργων τοῦ Α. Fouillée πού ἀναφέρονταν στή φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Σωκράτη¹⁰⁰. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἔργων αὐτῶν δικαιολογεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν Βράϊλα στά *Προλεγόμενα* τῶν συμπτύξεων αὐτῶν μέ δύο τρόπους: ἀφενός αὐτός πίστευε ὅτι ἡ πνευματοκρατική φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ἦταν ἀναγκαῖο νά γίνει εὐρύτερα γνωστή, καί μάλιστα αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐποχή πού στήν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦσαν ὑλοκρατικά φιλοσοφικά ρεύματα¹⁰¹. ἀφετέρου, κρινόνταν ἀπ' αὐτόν ἐπιβεβλημένη ἡ μελέτη τοῦ πλατωνισμοῦ στήν Ἑλλάδα γιά νά καταστεῖ ἔτσι δυνατή ἡ εὐδῶση τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ¹⁰² πού διαμορφώθηκε ἀμέσως μετά τήν επανάσταση ὑπό τή μορφή συνένωσης τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημονικῶν καί φιλοσοφικῶν ἐπιτευγμάτων μέ τήν ἑλληνοχριστιανική παράδοση.

Εἶναι φανερό, συνεπῶς, ὅτι ἡ ἐπισήμανση μερικῶν σημείων προσέγγισης καί ἄμεσης ἢ ἔμμεσης γνωριμίας τῆς σκωπτικῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν πλευρά τῶν τριῶν φιλοσόφων πού ἐξετάσθηκαν ἐδῶ πρέπει νά ἰδῶθεῖ στό πλαίσιο τῆς διακίνησης τῶν ἰδεῶν καί, παράλληλα, στήν συνάρτησή της μέ τόν πόθο καί τήν ἰδεολογία τῆς «μετεκένωσης» ὅσων ἐλλήνων λογίων ἤθελαν νά συμβάλουν θετικά στήν πνευματική ἀνύψωση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν εἰσαγωγή καί τή διάδοση τῆς εὐρωπαϊ-

97. Π6. *Corpus*, τ. 1, ἐνθ. ἀν., σ. μῆ'.

98. Π6. Π. Καλλιγά, *Μελέται καί Λόγοι*, τ. Β', 1898, σ. 266.

99. *Corpus*, τ. 1, ἐνθ. ἀν., σσ. λδ'-λε'.

100. Π6. Α. Fouillée, *La philosophie de Platon*, 2 τόμ., Paris, Ladrangé, 1869, καί Τοῦ Αὐτοῦ, *La philosophie de Socrate*, 2 τόμ., Paris, Ladrangé, 1874.

101. Π6. Π. Βράϊλα-Ἀρμένη, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτους κατὰ Α. Fouillée*, ἐν Κερκύρα, τυπ. «Ἡ Ἰονία», 1875, ἰδ' +93 σσ.: καί *Corpus*, ἐκδ. ὑπό Ε. Μουτσοπούλου - Θ. Ἀναστασοπούλου, τ. 5, 1978, σσ. 132-142, ἰδίᾳ σ. 142: «Ἐνομίσαμεν λοιπόν ὅτι πρὸς θρησκευτικὴν ἀγωγὴν καί ἠθικὴν διάπλασιν τῆς νέας γενεᾶς... δέν θά ἦσαν ἴσως ἀτελεῖ καί τά μικρά αὐτά ἔργα».

102. Π6. Π. Βράϊλα - Ἀρμένη, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος κατὰ Α. Fouillée*, Διατριβαὶ δύο, ἐν Κερκύρα, τυπογρ. «Ἡ Ἰονία», 1873: *Corpus*, ἐνθ. ἀν., σσ. 43-44.

κής παιδείας. Καί οί τρεῖς φιλόσοφοι μορφώθηκαν καί ἀνδρώθηκαν φιλοσοφικά στή Γαλλία, ὅπου ὅμως δέν ἐλκύσθηκαν ἀπό τή θετική φιλοσοφία τοῦ Comte καί, γενικότερα, τήν αἰσθησιοκρατική φιλοσοφία, ἀλλά ἀπό τήν πνευματοκρατική καί ἐκλεκτική φιλοσοφία τοῦ Cousin καί τῶν μαθητῶν του ἢ ἀπό τόν ἰδεοκρατικό ἐκλεκτικισμό τοῦ Thurot¹⁰³. Ἡ σκωτική φιλοσοφία, ἄλλωστε, προσπάθησε νά συνδυάσει τόν ἐμπειρισμό μέ τόν ὀρθολογισμό καί, πέρα ἀπό τίς ὁποιοσδήποτε ἐλλείψεις καί τά σφάλματα πού τίς ἀποδίδονται¹⁰⁴, ἐπιδοκιμάσθηκε ἀπό τήν μερίδα τῶν γάλλων φιλοσόφων, πού ἤδη ἀναφέρθηκαν, τόσο γιά τή μέθοδο πού αὐτή ἀκολουθοῦσε ὅσο καί γιά τό σεβασμό πού ἔδειξε στίς ἠθικές καί θρησκευτικές ἀξίες, ἀλλά κυρίως γιά τήν πολεμική πού ἄσκησε κατά τοῦ σκεπτικισμοῦ¹⁰⁵. Ὁ χαρακτήρας, ἐξάλλου, τῆς νεοελληνικῆς διανόησης, ἡ ὁποία ἦταν προσκολλημένη στό ἰδεώδη τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῆς κλασσικῆς παράδοσης¹⁰⁶, φαίνεται ὅτι προσέλκυσε τούς ἔλληνες φιλοσόφους στό εἶδος αὐτό τῆς φιλοσοφίας, πού διακήρυττε τήν πίστη στήν κυριαρχία τοῦ λόγου, καί στήν ὑπαρξη ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσης καί ἐνός Θεοῦ δημιουργοῦ¹⁰⁷.

103. Ὁ Thurot λ.χ. χαρακτηρίζει (*De l'entendement et de la raison. Discours préliminaire*, τ. 1, σ. LXIV) τά *Essays* τοῦ Reid: «L'érudition choisie et variée qu'il a s'y répandre, l'amour sincère de la vérité qui s'y montre partout, et la dignité calme de l'expression en rendent la lecture extrêmement attachante».

104. Π6. λ.χ. Thomas Reid, *Philosophical Works*, ἐνθ. ἀν. τ. 1, Memoranda for Preface, σσ. XXXIII-XXXV. Π6. ἐπίσης καί τήν ἀπόψη τοῦ A. Garnier, *Critique de la Philosophie de Thomas Reid*, Paris, 1840, σ. 112: «Avec tous ses défauts, l'ouvrage de Reid offrira longtemps encore la lecture la plus instructive pour l'esprit, la plus délicieuse pour le cœur, et la plus profitable pour la philosophie».

105. V. Cousin, *Philosophie écossaise...*, ἐνθ. ἀν., Avertissement, καί, *Cours d'Histoire de la philosophie Morale au dix-huitième siècle*, seconde partie, publiée par M. M. Danton et Vacherot, Paris, 1840, σσ. 241 κ. ἐξ. Π6. ἐπίσης «Préface du Traducteur» ἐν *Manuel de Philosophie par A. H. Matthiae*, traduit de l'Allemand sur la troisième édition, par M. H. Poret, 1837: «...sa méthode sévère et circonspecte a satisfait les plus difficiles et rassure les plus défiants, et en même temps son profond respect pour les croyances morales et religieuses... La seule apparition de cette philosophie si peu fastueuse suffit pour mettre à terre le sensualisme... En général, le bienfait des doctrines écossaises importées en France, a été d'affranchir les intelligences de tout préjugé d'école et de les remettre en présence de la réalité». Π6. ἐπίσης *Oeuvres Complètes de Thomas Reid* par... Th. Jouffroy, ἐνθ. ἀν., τ. 1, Préface, σσ. CC-CCI καί CCIV-CCVI.

106. Π6. λ.χ. Π. Βράϊλα - Ἀρμένη, «Περί τῶν χαρακτήρων τῆς ἐλληνικῆς διανοίας» ἐν *Corpus*, τ. 4B, σσ. 396-400, ἰδίq σ. 400: «Ἡ ἐλληνική σοφία καί ἡ χριστιανική πίστις ἀποτελοῦν αὐτήν τήν ψυχήν τοῦ νέου πολιτισμοῦ».

107. Π6. λ.χ. *Oeuvres Complètes...* par Th. Jouffroy, τ. 1, Préface, σ. CCVIII: «Une troisième idée qui n'est ni moins importante ni moins propre aux Ecossais que les précédentes, c'est l'assimilation complète des recherches philosophiques et des recherches physiques, fondée sur ce principe que les unes et les autres ont également pour objet la connaissance d'une partie des oeuvres de Dieu, et qu'il n'y a pas deux manières de connaître les oeuvres de Dieu, mais une seule, qui s'applique à la solution des questions philosophiques comme à celle

Σέ μιά εποχή πού κυρίαρχη στά Ἑπτάνησα ἦταν ἡ ἰδεολογία τῆς ἐνότητας καί τῆς ταυτοσημίας ἔθνους καί θρησκείας¹⁰⁸, ἡ υἱοθέτηση ἐκ μέρους τοῦ Βράϊλα τῶν ἀρχῶν τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας δέν ξενίζει, καθότι, ὅπως ὁ ἴδιος χαρακτηριστικά ἀναγνωρίζει, «ἡ ὑπέρ πᾶσαν ἄλλην σάφρων καί ἐγκράτης Σκωτικῇ σχολή... φειδωλή κατὰ τὴν ἐπαγωγὴν, δυσπιστοῦσα κατὰ πάσης τολμηρᾶς εἰκασίας, ἀποστρεφόμενη τὰς ὑποθέσεις, ἀλλ' ἀνεξάντλητος εἰς τὰς παρατηρήσεις, φαίνεται μᾶλλον προετοιμάζουσα τὴν ὕλην ἢ σκοπεύουσα νά ἐγείρῃ τὸ φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα. Ἀλλὰ τὸ σέβας τῆς πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν εἶναι πλήρες καί ἀπεριόριστον, καί οἰονδηποτε εἶναι τὸ ἐκείσε ἐπικρατοῦν θρησκευτικὸν δόγμα, καί ὅσην ἐλευθερίαν καί ἂν παραχωρῇ τοῦτο εἰς τὰς περὶ πίστεως ἐρεῦνας τοῦ ἀτομικοῦ λόγου, θέβαιον εἶναι ὅτι ἡ θρησκεία θέλει τὴν ἔχει πάντοτε σύμμαχον καί βοηθὸν καὶ ὄχι πολέμιον»¹⁰⁹.

Ὡς πρὸς τὸν παιδευτικὸν χαρακτήρα τοῦ ἔργου τῶν φιλοσόφων πού μᾶς ἀπασχόλησαν, εἶναι φανερό ὅτι τόσο ὁ Πίκκολος καί ὁ Βάμβας ὅσο καί ὁ Βράϊλας προσπάθησαν νά κατευθύνουν τὴν ἐπτανησιακὴ νεότητα στοῦ «ὀρθῶς φιλοσοφεῖν» καί αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νά τῆς δώσουν μία σταθερὴ φιλοσοφικὴ μέθοδο. Γιά καθαρὰ παιδευτικοὺς λόγους ὁ Πίκκολος μετέφρασε τὸν καρτεσιανὸ *Λόγον περὶ τῆς Μεθόδου*, ὅπου πρόσθεσε σάν ἐπίμετρο μετάφραση μέρους τῆς «Λογικῆς ἢ Τέχνης τοῦ νοεῖν» τῶν Arnaud καί Nicole¹¹⁰, ὅπου γίνεται πραγμάτευση «Περὶ Διττῆς Μεθόδου ἥτοι ἀναλύσεως καί συνθέσεως»¹¹¹. Στόν Πρόλογο ἄλλωστε τῆς μετάφρασης τοῦ *Λόγου περὶ Μεθόδου* ὁ ἴδιος δήλωνε ὅτι θεωρεῖ «πρώτην ἀρετὴν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τὴ σαφήνεια καί γλαφυρότητα τοῦ ὕφους καί ἀποφαινόταν ὅτι ἡ «ἀληθὴς μέθοδος διδασκαλίας συνίσταται εἰς τὴν τάξιν, τὴν συνάρτησιν καί σαφήνειαν τῶν ἰδεῶν... Αὐτὴ, παρασκευάζουσα εὐμάθειαν, ὁδοποιεῖ τὴν ἡδονὴν, τὴν ὁποίαν αὐξάνει ἡ εὐκαιρος χρῆσις τῶν γλαφυρῶν νοημάτων, καί τῆς φράσεως τὸ εὐάρμοστον»¹¹². Τὴ σημασία τῆς μεθόδου ἀναγνώρισε καί ὁ Βάμβας, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ *Ἐγχειριδίου τῆς Ἠθικῆς* στὴ

des questions physiques». Πθ. λ.χ. Π. Βράϊλα - Ἀρμένη, Φιλοσοφικά ἔργα, τ. 4Α, ἐνθ. ἀν., σσ. 161, ἰδίᾳ σ. 170: «Συνάδει δέ κατὰ τοῦτο ἡ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς φύσεως, διότι ἐν ἀμφοτέραις μία εἶναι ἡ ἀρχή, μία ἡ μέθοδος καί ἐν τῷ τέλει, ἀμφοτέρω δέ συναρμολογοῦνται πρὸς τὴν ἀνωτάτην θεωρίαν, ἥς ἀντικείμενον εἶναι αὐτὸ τὸ αἶτιον πρῶτον, αὐτός ὁ Θεός», καὶ αὐτόθι, σσ. 97-99, 147 κ. ἐξ., 106 κ. ἐξ.

108. Πθ. Α. Λιάκου, «Ἡ διάθλαση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, 1830-1850», *Τὰ Ἱστορικά*, 1 (1983), τεύχ. 1, σ. 141. Πθ. λ.χ. Η. Ζέρβου - Ἰακωβάτου, *Ἑπτανησιακὸς Ριζοσπαστισμός*, Εἰσ.-Ἐπιμ. Σπ. Μυλωνά, Ἀθήνα, 1964, σ. 15.

109. *Corpus*, τ. 4Α, σ. 61.

110. Μέρ. Δ', κεφ. Β'.

111. Πθ. Ρ. Καρτέσιου, *Λόγος περὶ Μεθόδου*, ἐνθ. ἀν., σσ. 77-91.

112. *Αὐτ., Προίμ.*, σ. η'.

πραγμάτευση της αναλυτικής και συνθετικής μεθόδου¹¹³, παραφράζοντας από τό προαναφερθέν έργο του Thurot. Ό Βράϊλας, τέλος, πού άκολουθοϋσε τήν έκλεκτική σχολή, διακήρυξε τήν προσήλωσή του στην ψυχολογική μέθοδο¹¹⁴, μέθοδο πού οι γάλλοι δανείστηκαν από τή σκωτική σχολή. Πνεϋμα πιά συνθετικό ό Βράϊλας έγραψε και υπόμνημα σχετικό μέ τό πρόβλημα της Μεθόδου¹¹⁵ και καθόρισε τίς συνιστώσες της φιλοσοφίας του στον Έναρκτήριο Λόγο πού έξεφώνησε στην Ίόνιο Άκαδημία (τήν 11ην Νοεμβρίου 1854), ό όποιος, από φιλοσοφική άποψη, άποτελεί όμολογία πίστεως του κερκυραίου φιλοσόφου.

Είμαι, γενικά, άποδεκτό ότι οι έλληνες στοχαστές του 18ου και του 19ου αιώνα, κινούμενοι από μία άδήριτη ανάγκη της έποχής, στράφηκαν πρós τά εύρωπαϊκά φώτα και προσπάθησαν, διαμέσου αυτών, νά φωτίσουν τόν έλληνισμό. Έξάλλου, ή θέση του Κοραή σχετικά μέ τήν αναγκαιότητα της «μετακένωσης» των εύρωπαϊκών ιδεών στον νεοελληνικό χώρο διαπιστώνεται ως κυρίαρχο ιδεολογικό κίνημα της έποχής, πού απλά διατυπώθηκε και τονίσθηκε σάν λύση ανάγκης άπ' αυτόν. Έχοντας, ώστόσο, οι νεοέλληνες στοχαστές τό πνεϋμά τους άνοιχτό στις όποιεσδήποτε ξένες ιδεολογίες, προσπάθησαν, ταυτόχρονα, νά ένσωματώσουν τίς σχετικές επιδράσεις στο σώμα της έθνικής και χριστιανικής παράδοσης. Όμως, πέρα από τίς επιδράσεις, πού δέχθηκαν οι στοχαστές, στους όποιους ειδικότερα άναφερθήκαμε, είναι φανερό ότι οι ίδιοι υιοθέτησαν μία γραμμή ιδεολογικής πλεύσης πού τό περιεχόμενό της συμπυκνώνεται στή φράση του Βράϊλα «Πίστις εις τήν έλευθερίαν, και πίστις εις τόν Θεόν, τούτο είναι τό σύνθημα της άναγεννήσεως του Έλληνισμού, και τούτο έπίσης είναι και τό άγνότερον έξαγόμενον της πνευματικής φιλοσοφίας»¹¹⁶ μία φράση πού θυμίζει τήν μνημονευθείσα έκφραση του Cousin «Dieu et la liberté». Δέν επιτρέπεται πάντως ν' άγνοηθεί ό φιλοσοφικός στοχασμός και ή γενικότερη πνευματική τους προσφορά, μολοντί προσανατολίζονταν πρós τήν κατεύθυνση του συμφυρμού των εύρωπαϊκών ιδεών και της συνένωσης του χριστιανισμού μέ τήν κλασσική παράδοση, έλαβε άναπόφευκτα «νεοελληνικές» διαστάσεις συμβάλλοντας στο δύναμωμα της έθνικής συνείδησης, στή διαμόρφωση του νεοελληνικού πνεύματος και στον προσδιορισμό της ταυτότητάς του.

113. Π8. *μνημ. έργ.*, σσ. 84-100.

114. Π8. *Corpus*, τ. 4Α, σ. 35.

115. Π8. *Corpus*, τ. 4Α, σσ. 89-100.

116. *Corpus*, τ. Β, Εισαγ., σσ. ριγ'-ριδ'.

A. Glycofrydi-Leontsini: *Scottish Influences on the Philosophical Thought of the Ionian Islands*

In this paper I call attention to a topic of wider historical interest. The problem I cope with is related to the ways in which influences from abroad have been strongly exercised on Greek scientific and philosophical thought. In particular I deal with (a) the issue of influence the Scottish philosophy had on the development of the French eclecticism, and (b) the reason of the absorption of the principles of both movements into the teaching and work of three philosophers of the 19th century: N. Piccolos, N. Bambas and P. Braïlas - Armenis; also I try to show the struggle of these thinkers to assimilate European intellectual achievements with the Greek cultural and religious tradition.